

ШУХРАТ

МАШРАБ

РОМАН

ТОШКЕНТ
"ШАРҚ" НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
1998

«... ҚОШИ ҚАРОСИНИ КҰРУНГ»

Омади келган йигитнинг севгани ҳам олдидан чиқади.

Баҳор нафаси қайта бошлабди. Аммо саратон ялиги ҳали олисда. Қамиш бўғотларга баҳор кўркини бахш этган кўкатлар орасида унган мунчоққўз сариқ чечаклар ва лолақизғалдоқлар қорамтир тортиб, ял-ял ёнган гуларини тўкканлар. Болаларнинг чўнтагида ҳовуч-ҳовуч гўра, тиши йўқ кексалар оғзининг сувини келтириб, қасир-қасир чайнайдилар. Барра ўту турли-туман гул-чечагини кўз-кўз қилмаган боғу хиёбон йўқ.

Бу пайтда жажжи шаҳар — Наманганнинг тили чучук қизлари-ку, жуда очилиб кетадилар. Қирқ кокил қилиб соч ўришу сатанг қилиб фарқ очишни ўшаларга чиқарган! Хипча белларни янада хипча ва нозик қилиб чиққан беқасам нимчалар уларни самбитқомат қилиб юборади. Уларнинг бу пайтдаги юриш-туришлари ва гап-сўзларида ўзгача бир латофат ва назокат бор. Токзору олмазор, анжирзору анорзорлардан янграган, завқ-шавққа тўлиб тошган ашулаю яллалари баҳор нафасини гуркиратиб, олис-олис умид манзилларига чорлайди. Кампирлар ёшлигини кўмсаб, димогига ялпиз тутса, чоллар неварасига ясаб берган варракларининг учишини ҳассага энгаҳини тираб томоша қиладилар. Фақат дала бошида деҳқоннинг иши жадал. Айни тут пишиги.

Машраб жиддини бўйнига осиб, тор кўчани ёқалаб бораркан, бир тўда қизларнинг бегубор ва шўх қийқириги диққатини тортди. Товуш келган томонга қараб эди, аввалон кўзига тарвақайлаб ўсган тут ва таги билан битта бўлиб тўкилган марварид тутлар кўринди. Тутнинг қалин шохлари орасида бир одамнинг шарпаси кўзга чалингандай ҳам бўлди. Тутнинг бир шохи кўча томонга қанотини ёзиб тушган, баҳор ёмғирида ивиб нураган деворга тиркалиб турарди. Устидаги одам шу шохни силкиган шекилли кўча томонда ҳам тут ер билан битта бўлиб ётибди!

Йигитнинг кўнгли суст кетди-ю, лекин териб ейишга журъат этмай турган эди, яна қизлар чугил-

лашиб бердилар. Машраб уларнинг сўзларини аниқ эшитди:

— Ҳой, сал тўхтаб тур, ердагиларни териб олайлик, ахир.

— Вой, ўл, бошимни гурра қилдинг!

— Вой-вой-вой, бўйнимдан ичимга тушиб кетди. Бунча муздай экан!

Тут устида шериклари қотиб-қотиб кулар, тепадан уларга таъна қиларди:

— Мен тутнинг устида қаққайиб, сенларнинг териб бўлишларингни кутиб тураманми! Кетмайди! Чодир топларинг! Бўлмаса ҳозир тушиб кетаман!

Ораларида тутга чиқадиган «азамат»лари йўқ шекли, қизлар чувиллашиб қолди:

— Жон Арзигул, бу шахтингдан қайт, ўзинг яхши қизсан-ку.

— Ақлли қизсан, доносан!

— Чиройлисан, жиблажибонсан!

Кулги орасида бошқа бири кекса хотинлардек салмоқлади:

— Илойим, яхши жойлардан ато қилсин!

Яна чуввос кулги-қийқириқ кўтарилди. Ҳовлида қизларнинг ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ шекилли, улар бегўбор ҳазиллашар ва беҳадик кулишарди.

Тутдан туриб Арзигул «кекса хотин»га пичинг қилди:

— Ўзингга тила, ўзингга, мингяшар ойим! Меники тайёр!

— Вой, ўлмасам!! — бу қутилмаган гапдан қизлар ҳайрат аралаш чувиллашди. Уларни битгаси босди:

— У бир қоп ёнғоқ-ку, шунга ишониб ўтирибсизларми, суф-е, ҳаммаларингга!

— У ичидан пишган! — деди барибир қайси бири унинг оҳангида.

Шу маҳал жиддий товуш янграб қолди:

— Чодир йўқ, Арзигул, чойшаб топиб чиқдим, ма-на.

— Нима бало, ачангни ўлимлигини олиб чиқдингми? — тепадан тегишди ўша Арзигул дегани.

Арзигулнинг гапига кимдир пастдан жавоб қайтарди, лекин уни Машраб эшитолмади. Яна кулги кўтарилди. Тепадаги қиз уларга қўшилиб хандон солаётган бўлса ҳам, товуши алоҳида ажралиб турарди, худди бўғиқ қувурдан отилиб чиққан баҳор тошқинидек жангдор ва шўх эди. Машраб бу алоҳида кулги келган

томонга ялт этиб қараб, бўз кўйлакли, сочини бошига ўраб тангиган, ялангоёқ, дуркунгина бир қизни кўрди. Унинг юз-кўзи қалин барглар орасида яхши кўринмас, бунинг устига ёни билан турарди. Шу баҳорда товуши дўриллаб, қиз деса, қулоғи қимирлайдиган бўлиб қолган йигитнинг шундай ёқимли товуш эгасини кўриш иштиёқи шу онда уйғониб қолди. Йўлнинг у бетидан бу бетига ўғри юриш қилиб ўтди. Бўйинини чўзиб аста мўралади. Эшиқдан биров чиқиб қолса ё бирон қиз кўриб қолса нима бўлади, деган андиша хаёлига ҳам келмади. Хуллас, у ёққа ўтиб аста қаради, бу ёққа ўтиб барглар орасидан мўралади — ахийри, башарасини кўрди. Кўрди-ю, илон авраган қурбақадай қотди-қолди. Умри бино бўлиб бунақа истарали қизни кўрмаган! Ҳалигина ердан териб олган тутнинг қўлидагиси қўлида, оғзидагиси бўғзида қолди.

Оламнинг бу ташвишларидан беҳабар қиз ҳамон шўхлик билан ўртоқларига гап отар, гоҳ у шохни, гоҳ бу шохни силкиб, гоҳ кичкина оёқлари билан гурс-гурс тепиб, ўртоқларини шоширарди. Марварид тутлар дув-дув тўкиляпти.

Ана шунда тут устидаги қиз торгина кўчанинг четидан бақа бўлиб турган йигитни кўриб қолди.

— Вой, ўлмасам, кўчада бир киши қараб турибди! — деди-ю бир қўлини юзига парда қилди. Шу заҳотиёқ бир қиз кўча эшигини очиб қаради ва уни кўрибоқ эшикни тарс ётди, ичкаридан товуш келди:

— Ўпкангни бос! Киши эмас, ёшгина бола-ку!

Шу гап сабаб бўлдимиз ёки бояги ҳаракати бир ҳазилмиди, тут устидаги қиз қўлини юзидан олиб, пешанабоғининг бир учини қайириб тишлади ва қиё боқиб йигитга гап қотди:

— Силкитиб берайми, тут ейсизми?

— Майли, — деди Машраб оёқ-қўли бўшашиб.

Қиз икки шохни ҳатлаб ўтиб, кўча томон шохига оёғини қўйди ва гурс-гурс тепди. Марвариддек тут, гарқ пишиб, бир имо-ишорага илҳақ турган экан, дув тўкилди. Ярми кўчага, деворнинг у ёғига, ярми ҳовлига тушди.

Машраб миннатдор қараб, саралаб-саралаб тера бошлади. Тут чиндан ҳам роса пишган экан, қўлида шираси қолиб, бармоқлари бир-бирига ёпиша бошлади. Гарчанд кўзи ерда, тўкилган тутларда бўлса ҳам хаёли тепада, тўғриси, тут устида турган соҳибжамолда эди. Хаёлида у қиз кўзини узмай кузатиб тур-

гаңдек туюларди. Шу сабаб бошини кўтариб юқорига қарашга ботинолмас эди. Вужудида аллақандай майин титроқ ва қалбида шу замонгача бўлмаган алланечук ҳаяжон бор эди. Уни тизгинлаб, ерга қаратиб турган куч ҳам шу титроқ ва шу ҳаяжон эди. Йўқ, бу куч ҳам эмас, бошқа бир нарса. У нарсанинг нималигини Машрабнинг ўзи ҳам ҳали билмасди. Хуллас, у бошини кўтаришга, қалби интилган қизга қарашга журъат этолмас, аммо хаёли унда, унинг ёнган кўзларида, кўнгироқ овозида эди.

Қиз чиндан ҳам уни кузатиб турган эканми, Машраб ердан сал бошини кўтариши билан яна гап қотди:

— Тўйдингизми, ё яна силкиб берайми?

— Бўлди, раҳмат, тўйдим, — деди Машраб ва қизнинг кўзига кўзи тўқнашиб, бутун аъзойи бадани ловиллаб ёниб кетди. Унинг қаршисида ўн гулидан эндигина бир гунчаси лаб кўрсата бошлаган нав-ниҳол қиз турарди! Қиз эмас, пари, дейсиз: қош-кўзи келишган, гунча даҳан, оғзидан шакар тўкилади.

Шу ҳушини олиб қочдими ёки йигитлик журъати жўш уриб кетдими, Машраб бирдан луқма отди:

— Сиз қоқсангиз, қанча бўлса, еганим бўлсин!

— Вой, ўлмасам! — деган қиз тутнинг устида шошиб қолди. Тапир-гупир шохдан-шоҳга ўтиб, ўзини ерга «гуп» этиб отди. Унинг кўзи Машрабнинг кўзига қамти бўлган, унинг қаршисида кап-катта йигит, йигит бўлганда ҳам кўзлари алланечук ҳаяжон билан ёнган чиройли йигит турарди. «Сиз қоқсангиз, қанча бўлса еганим бўлсин!» деган сўзни ҳам шунақа чертиб айтдики, унинг юрагига ўқдек санчилди. Маъноси ялт этиб, ҳозиргача бепарво бўлган қизнинг кўзини мошдек очиб юборди. У келишган бир йигит билан ҳазил-мутойиба қилаётган экан! Ана, холос!

Арзигулнинг юраги гуп-гуп урар, хаёлида тут тагидаги йигит ҳамон ўша сўзини такрорлаб турарди.

— Ҳа, бунча! — деди дугоналари у томонда. — Ёв қувдими? Ўзингни бос.

— Ё даданг келиб қолдими?

Қизлар бири олиб, бири қўйиб сўроққа тутар, лекин Арзигул нимадир деб жавоб беришдан ожиз эди. Фақат:

— Бола эмас, кап-катта йигит экан-ку! — дея олди.

Қизлар яна жонланиб, бир нечтаси яна кулгига олди, бир нечтаси эшикка чопди.

— Йўқ, кетиб қолибди! — деди биттаси. Бошқаси гап қўшди:

— Келишгангина эканми? Балки қисматингдаги йигит ўшадир.

— Яхшилаб кўриб олдингми, тагин йўқотиб қўйиб, қидириб юрма! — деб кулди бошқаси.

— Ҳей, ўл, ҳазилинг қурсин! — деди Арзигул ва лекин бу сўздан қалбининг аллақаери галати бўлиб кетди. Ичидан «Ҳа, шунақами, ҳали, ўйлаб гапир», деган нидо келди. Бу нидони унинг ўзигина эшитиб турарди. Шу боис гапни чалгитди:

— Менга териб қўйганларинг қани?

— Мана шу чодирдагининг ҳаммаси сеники, ўртоқ-жон! — деган қиз унинг башарасига қараб, Арзигулнинг ранги қўрққан кишиникига ўхшамай, ўзи ҳам тил билан айтиб беролмайдиган аллақандай ҳис-туйғулар тўфонидан эканини аниқ кўрди. Ниманидир фаҳмлагандек бўлиб, пастки лабини аста тишлади. Бунга Арзигул фаҳмлади ва кўзини олиб қочди.

Бу пайтда кутилмаган учрашувдан карахт бўлиб қолган Машраб тўрвасини йўқотган гадойдек талмовсираб, бошини қуйи солиб боради. Ўзи нима гап? Бутун вужуди ўт бўлиб ёниб кетяпти. Умрида ҳеч бунақа бўлган эмас. Ҳа, тиззасида ҳам жиндай титроқ бор-а! Огир юк кўтаргани йўқ-ку, ё чарчадимми? Нимадан чарчайди? Тутга чиққани йўқки, оёғи толиққан бўлса! Тутда қиз, Арзигул эди-ку! Ҳа, ростданам, қиз нима деди-ю, у нима деб жавоб қилди, нега қиз тутдан ўзини ташлаб қочди?

Машраб бу қизиқ лаҳзани таг-томири билан идрок этиб ололмас эди. Анча ерга боргач, яна орқасига, ўша тутга, қиз турган шохга қарагиси келди, бир нарсадан ҳаё қилгандек тортиниб қаради. Ҳеч ким йўқ. Салдан кейин яна қандайдир куч орқага ундади. Яна қаради. Бу гал ҳам ҳеч кимни кўрмади. У қидирган одамни кўролмади энтикарди.

Машрабнинг бутун бадани мис бўлиб қизиб кетган, назарида ловуллаб ёнарди. Кўча ёқалаб оққан, қиргоқларини майса-гиёҳ қоплаган ариқдан чатаногини кериб, юз-қўлини ювди. Муздай сув шундай хуш ёқардики, асти қўяберасиз! Бутун вужудига ҳузур-ҳаловат нур бўлиб унсиз тараларди. Бунга сари яна юзига сув сочар, бўйнилари кўшиб юварди. Оромбахш томчилар қизиган юз-кўзининг тафтини олиб, нури из қолдириб пастга думаларди, хаёлидаги кимсани янада равшанроқ, янада жозибалироқ кўрсатгандек, унинг кўркини очаётгандек бўларди.

Машраб ички бир ҳаяжон ва қалбини ларзага солиб келган нотаниш қувонч билан сувни ҳовучлаб, юзига сепмоқчи бўлиб эди, қўллари соҳилдаги гиёҳларга тегиб кетди. Ялпиз ҳиди анқиб, атроф атрга тўлди. Бу унга яна ҳам хуш ёқди. Ўсиб кетган, илк баҳорги кўм-кўк рангини кул тусига алмашган, узун ва сершоҳ ялпизнинг иккита нозик шохчасини тирноги билан узиб, димоғига тутди. Ундан таралган ҳидга тўймай, бармоқлари билан эркалади. Ана шунда ҳаммаёқни тутган алламбало бўй кўнглини яшнатиб юборди. Наҳот, ялпиз шунақа ёқимли хид таратса?! Шу оддий ялпиз-а! Бу мўъжиза она тупроқнинг ҳикматими ёки баҳорнинг кишиларга сахий инъомими? О, бу ерларда не-не гул-чечак, не-не гул-лолалар бор. Ҳаммасининг ўз хусни-кўрки, ўз атри-анбари бор!

Машраб яна иккита ялпиз баргини узиб ҳидлади, ҳузур қилди. Шу алпозда туриб қолди. Беихтиёр белидан қийғини ечиб, бир учига бетини артди. Артарди-ю, хаёлини яна ўша тутдан, тутда турган ўша қиздан узиб оломасди, у қуюндек беҳадик босиб келарди.

Машраб бошқа оламга кириб қолганга, бу оламда ҳали хаёлига келтирмаган ҳис-туйғулар ҳукмронга ўхшар эди.

Машраб яна орқасига қайтиб, ўша тутли ҳовлининг эшигида туриб қолди. Аланглаб, алақимни қидирди. Тутнинг усларига қаради. Гарқ пишган тут марваридек йилтиллаб, қуёш шуъалари тушган балаңд шохлари эса, алоҳида товланади. Чумчуқлар гужгон ўйнаб, базм қурадилар, уларнинг тумшугидан узилган тутлар ерга тап-тап тушиб турибди. Бояги бижилдоқ қизлар эса, қаёққадир гумдон бўлишибди. Шу вақт бирдан нимадир даранглаб қолди-ю, юз чумчуққа бир кесак дегандек, паррандалар дув кўтарилдилар. Яна ҳаммаёқ жимиб қолди.

Машраб овоз келган томонга қараса, чумчуқларнинг ўтини ёрган тутнинг балаңд шохига боғланган эски челақ экан. «Ипини ким тортди экан? Ўша қизми? Исми нима эди? Ҳа, Арзигул деб эди-я! Қандай чиройли исм! Арзи гул эмиш, арзи гулга ўхшармиш! Қизиқ! Бу номни қўйган одам шу маънони билармикин?»

Бу исм Машрабнинг кўнглига шунақа яқин тушдики, агар биров «Бу исмни сен ҳалигина эшитдинг» деса, асти ишонмас эди. Ўё эсини таниганидан буён бу исмни билдигандек-ва кўнда такрорлаб юрадигандек эди.

Машраб хаёл билан қанча туриб қолганини бил-

майди, бир вақт бундоқ қараса, тутни яна чумчуқлар талай бошлабди, чуғур-чуғури оламни бузаяпти.

Йўлда кекса бир хотин кўринди. Худди Машрабнинг олдига келганда у тўхтаб, бошидаги саватни ерга қўйди.

— Шу ёққа кетяпсанми, болам, нарироққача элтиб бер, бўйним узилиб кетди-ку жуда.

Машраб саватни йигитчаларга хос шиддат билан даст кўтариб, бошига олаётган эди, хотин яна гап қотди:

— Мактабдан келяпсанми, болам, қани жилдингни менга берақол! Кимда ўқийсан, ўғлим?

— Мулла Бозор охунда.

— Ҳай, баракалла! Катта муллада ўқир экансан-ку! Бахтингни берсин, болам! Бозор охунд билимдон мулла, оқни қора демайди. Баъзи бировларга ёқмайди-ю, ўзи покиза одам, нафси ҳам ўлик. Жойнинг тўрини эмас, элнинг эрини хуш кўради, барака топсин.

Анча ерга боргандан кейин хотин Машрабнинг бошидаги саватга қўл чўзди:

— Қани, болам, энди ўзимга берақол. Терим анча қотди, барака топ. Мен мана буёққа кетаман, — деди ва саватни унинг бошидан олиб, ерга қўйди-да, бир четини титкилади. Иккита ялпиз сомса олиб, Машрабга узади. Чунтагига бир ҳовуч кўк султон тўқди.

— Невараларимга олган эдим, тансиқ, — деди ва Машрабни қайта-қайта дуо қилиб, бошига саватни қўяркан, яна қўшди. — Яхши жойларга куёв бўлгин, болам! Хизр назар қилсин!...

«Куёв» сўзи Машрабнинг хаёлини яна чувалатиб юборди. Чувалган хаёл эса чақмоқ тезлигида яна ўша тутли ҳовлига олиб қочди уни.

Кўзининг олдидан ўша тут устидаги Арзигул кетмай қолди. У ким? Шу ҳовлида турадимми ё?... Ҳалиги ўртоғига нима деди? «Ўзингга топавер, меники тайёр» дедими? Бу нима дегани? Бир айтди-қўйдимикан?

Машрабнинг бу гапларга ҳеч ишонгиси келмасди, кўнгли «ҳазил қилиб айтди» дерди нуқул. Лекин кўнглининг аллабир бурчи хира, тўғриси, хирароқ эди. Ана шунда бирдан бошқа бир фикр, зил тош оғирлигида босиб келди: хўш, уни қаердан топади? Топганда айтадиган сўзи борми? Тошингни тер, деса, нима қилади? Эҳтимол, тенги эмасдир!

«Г'ЛОН МОНССО...» сўзлар уни минг кўларга соларкан, ахийир, бу вал топади, бу кейин бир гап бўла-

ди!» деб ўзига тасалли берди. Ана шунда «Эҳтимол, бу ерлик эмасдир, меҳмондир, бошқа шаҳарми, қишлоқдан келгандир? Унда нима бўлади, эҳтимол, мен экилмаган дарахтнинг мевасига сават тўқиб ўтиргандирман», деб иккиланиб қолди. Лекин ичидан «Шу ерлик, шу ерлик, изла, топасан», деган товуш садо бериб турарди.

Машраб мана шу товушга қулоқ солиб, уйига кириб келди. Кичкина ҳужрасида икки букчайиб чок тикаётган отасига қўлини кўксига қўйиб, салом берди-да, жилдини қозиққа илиб, ҳовлига сув сепишга киришди. У ҳовлининг четидаги ҳовузчадан сув олиб, челақлаб сепаркан, хаёли аллақандай тизгинлаб бўлмас туйғулар огушида енгил учиб юрарди. Тилига нуқул оддий бўлмаган сўзлар тизими келар, газалга ўхшаб оҳанг кашф этиб, юрагини тўлқинлантириб юборарди, ҳар тўлқинлантирганда кўкси ларзага келиб, кўнгли ёришиб кетарди. Кўзига тушган оддийгина буюмлар, олисдаги дарахтларнинг учлари, том бошидаги кечагина қовжирлаган гиёҳлар, осмондан гоҳ-гоҳ учиб ўтган қушлар, мусичалар ку-куси, ҳатто челақ ботирганда тўлқинга келган ҳовузчадаги сув ҳам ажиб латофат ва тўзаллик касб этар, аллақандай бир оҳангга, галати бир тилда сўзлашаётганга ўхшарди. Шу сув, ариқда оқиб, челақка тўлиб, ҳовлига сепилаётган, майда нузли тангалардек сочилиб кетаётган сувда ҳам бугун қандайдир ўзгачалик бор, кечаги сувга ўхшамас, жони бор, тили бор, ҳатто қалбга руҳ бағишлайдиган яна алланамасидир бор эди. Лекин бу «алланима» нималигини Машрабнинг ўзи ҳам билмайди, тили билан айтиб беролмайди: аммо қалби, руҳи сезиб турибди. Ана шу ҳис-туйғу, ана шу ажиб ҳаяжон, тўлғоқ уни ҳовлига сув сепиб бўлгач, уйга, уйнинг бир бурчагига, ташқаридан кўринмас бу томонига ундади. У қозиқдаги жилдини олиб, китобининг устига бир варақ сарғимтил Самарқанд қоғозини қўйди-да, қамиш қаламини довогга аста суқиб, қиртиллатиб ёза бошлади:

Офати жоним, эй санам, қоши қаросини кўрунг,
Икки юзига чулгонур зулфи сиёсини кўрунг.

Қандайдир ички бир тугён фикрини шошириб, шиддат ва қатъият, тотли гурур ва тизгинсиз сурур билан босиб келарди. Қўллари ёзишга улгурмас, улгуришга интилаган сари хати бузилиб борарди, бўлмаса,

у жуда ҳуснихат. Ҳатто зуккотабиат, билимдон Бозор охунддек одам рамазон ва қурбон ҳайити олдидан талабаларга бериладиган илдилигларни унга кўчиртирарди.

— Ҳусни хат қалбнинг мусаффолигидан, фикрнинг тиниқлигидан кафолат, диққатингизни бузмасдан кўчиринг! — дейди, кўчирилганлардан баъзи бирларини томири ўйнаб кетган ориқ қўлларига олиб, ҳавас билан боқиб туради, севимли шогирдини дуо қилади, чунки унинг ўз хати хунук, чиройли ёзмоқ унинг армони эди.

Шу онда Машрабни хатнинг ҳусни эмас, фикрнинг ҳаяжон билан раво тўкилиши кўпроқ қизиқтирарди, у ичидан тўлқин уриб келаётган завқ-шавқнинг измида бориб, сал муддатда битта газал тугатди. Тахаллус ҳам қидириб ўтирмади, отаси севиб чақирадиган Машраб номининг ўзини қистириб қўяқолди. Унинг Бобораҳим деган чиройли исми бор, лекин эсини танибдики, ҳамма Машраб деб чақиради.

Мана у ўша қўшимча номни қўйиб, ўзининг илк газалини ёзди-ю, юрагида аллақандай ҳузурбахш ифтихор гуркираб кетди. Газални қўлига олиб бошидан оҳангини келтириб такрорлади. Ёмонмас! У ўқиган ва қироат қилиб юрган газалларга жуда-жуда ўхшарди. Лекин у ўша газалларга ўхшатиб эмас, бугун пайдо бўлган, қалбини ларзага солган ўз ҳаяжонини тизиб чиқди. Унинг кўз олдида Арзигул турди, ўша тутли ҳовли турди, қизларнинг қий-чуви эшитилиб турди, ҳатто ариқ бўйидан узиб олган ялпизнинг ҳиди димоғидан кетмади. Ана шу лаҳзаларнинг нузли ифодаси бўлиб, ана шу газал тугилди ва қоғозга тушди.

Машраб бу газални шундай тугатди:

Машраби бенаводурам, васлинг учун гадодурам,
Ҳажр ўтига куёдурам, ёр жафосини кўрунг.

Машраб ўз кўзларига ишонмас, лекин қалби ажиб бир ҳис билан тўлиқ, кўзлари бу таниш оламга бошқа бир назар билан боқарди. Бу оламда кўзга кўринмас оҳанг бор, ҳис-туйғу, газал бор эди. Бу газалга етгудек ҳаяжонни шу кунгача, шу он, шу дақиқагача сезмаганига, бирор марта газал машқ қилиш хаёлига келмаганига ажабланди.

Машраб ўрнидан туриб келиб, кўзларига мойли қоғоз ёпиштирилган деразани очиб юборди. Димоғини

нечундир, олдин фарқ пишган тут ҳиди, кейин ялпиз ҳиди тўлдирди. Чўнтагига кампир солиб қўйган кўксултон эсига тушиб, биттасини олиб оғзига солди. Ўткир тишлари билан карсиллатиб чайнаб, қўшни томларга, ҳув олисдаги новча теракнинг шаъмдек ёниб турган нишли учига қаради. Бирдан қўшни томига назари тушиб, қалин қамиш бўғотнинг шундоққина четида нимжонгина бўлиб, сояда очилгандек бир жуфт лолақизгалдоқни кўрди. Нимага уни шу кунгача кўрмаган экан? Бугун очилдими? Бугун очилса, иккаласи бирдан баробар очиладими? Қизиқ! Унинг назарида нозик лолақизгалдоқ ўзи билан Арзигул бўлиб кетди. «Бунча томнинг қалтис ерида унмаса!» — хаёлида чарх уриб ўтди. Кўнгли хира тортгандек бўлди. Лекин бошқа бир ҳаяжонли туйғу, янгигина битган ғазал гашти ва Арзигулнинг хаёли бу хираликни ўз ўпқонига тортиб кетди. Яна кўнгли ёришди. Кечга яқин ўша лолақизгалдоққа кўзи тушганда яна кўнгли бир ғалати бўлиб кетди, хаёли чувалди.

II

БОЛАЛИК

Машраблар пашша қўнмас кичкинагина ҳовлида турарди. Эшиқдан тўғри ҳовлига киришар, ҳовлида эса савлатга ўсгандек бир туп япалоқ ўрик бор эди. Ёз келса, сербутоқ шохларини кўм-кўк баргларга кўмиб, бутун ҳовлини қоплаб олади. Ҳовли янада торга ўхшаб кетади. Ўрик атрофини тешалаб, Машрабнинг онаси ўсма, ҳожирайхон, кашнич экади, куз келса, рўзгорда ишлатилмаган майда нўш пиёзни суқиб қўяди. То совуқ тушгунча униб, кўм-кўк бўлиб қор остида қолади. Қор кетиши билан ҳовлининг чиройини очгандек барқ уриб, кўм-кўк бўлиб кетади. Она уни авайлаб, кўкидан 3—4 найчасини тирноқлаб олади-да, суюқ овқатнинг юзига кертади. Остидан эса, сал ўтмай яна кўкариб чиқаверади. То кашнич сочиб, униб чиққунча эрмак. Ота ҳам «онангни деҳқончилигини кўр», деб тегишиб қўяди. Табиати равшан бўлса, баъзан райхондан узиб, ҳидлай-ҳидлай масжидга чиқиб кетади. Бу онага жуда маъқул тушади. Чунки бу отанинг димоғи чоғлиги белгиси эди. Хуллас, ҳовлининг ҳусни ўша бир туп ўрик ва бир уй, бир айвон. Тўғри, унинг қаршисида уй

билан айвон сиқиб чиқаргандек кичкинагина ним қоронги ҳужранамо жой ҳам бор, бу Валибобонинг устaxonаси. Валибобо бу ерда косибчилик қилади, сахтиён маҳсилар тикади. Ҳовлига қараган дераза, деразанинг шундоққина остига устанинг йўгон ёнғоқ гўласидан қилинган, ҳатто пўстлоғи шилинмаган иш тахтаси қўйилган. Уста унда иш бичади, чарм текислайди, ёнига пастак курси қўйиб, чок тикади, қолип қилади, шонга тортади, пардоз беради. Каллаи саҳарлаб урилган кўванинг товуши баъзан кам уйқу ва зийрак Машрабни уйғотиб юборади. У наридан-бери ювиниб келиб, отасига қараша бошлайди. Ип эшиб, мумлаб беради, баъзан қўнжларга енгил-елпи пайванд солади. Бигиз билан сўзан унинг бармоқлари узун, тирноқлари ҳар вақт олинган (отаси мажбур қилиб туради) қўлларида енгил кўчади. Лекин бирисипи¹ тез-тез ешилиб кетавериб, қатим ипини тутмай қолади. Ана шунда отасининг раҳми келади. Ўглининг қўлидан сўзанни олиб, пухталаб қатим ипига улар экан, ўкинади:

— Қўяқол, болам, бу касб мен билан кетсин. Сен ўқишингни қил, — дейди азбаройи косибчилик жонидан ўтиб кетганидан, — қора қозон бир амаллаб қайнаб турибди.

Бу икки оғиз сўзда тонг отардан шом қоронғусига-ча икки букчайиб чок тикмоқ, шон-қолип қилмоқ ва бозорга элтиб, харидорга саргаймоққача бўлган бутун азоб-уқубат, диққинафаслик жобажо бўлиб кетади.

Машрабнинг отасига раҳми келади. Чиндан ҳам падарига осонмас. Дам олиш нималигини билмайди. Жума намозига боришини ҳисобга олмаса, эрталабдан кечгача шу дўконда. Кўзининг нуруни тўкиб, бир тешикдан икки ип ўтказиб чок тикади, бармоқларини қорайтиб пардоз беради. Мум ва гулхайрининг рангидан бармоқлари қорайиб, тирноқлари ейилиб кетган. Баъзан бозордан чеҳраси очилиб келмаса, кўпинча қовогидан қор ёғиб, даргазаб қайтади.

— Эл-юртдан яна пул қочибди, харидор йўқ! — деб қўяди. Ана шу пайтда башарасига қараб бўлмайдиган — унниқиб кетади. Заъфарон ранги тег-тегидан кўкимтир тортиб, шундай ҳам чуқур кўзлари ич-ичига қудуқдек ботиб кетади. Эшикка кира солиб қийиқча тугилган маҳсиларни деразадан ҳужрага отади, йиғламоқдан бери

¹ Сўзан билан қатим ипини улаб турадиган мумланган, лекин тобланган қисқагина ип.

бўлиб уйга киради-ю, устки либосини ечиб чиқади. Ариқ бўйига ўтиб таҳорат олади, кейин бир томонига меҳроб нишона қилиб уч бурчак одми қийиқ ёпиштирилган бўз жойнамозни судраганча уйнинг тўрига ўтиб кетади. Уни ёзиб узоқ намоз ўқийди, Оллоҳга ёлборади ва охири ўпкиси тўлиб, кўзида ёш билан келиб, дастурхон ёнига чўқади. Ишгаҳаси бўгилганча қуруқ чой ҳўплаб ўтириб-ўтириб, ахийри бир-икки қошиқ овқатдан тотинган бўлади-да, унга юзланади:

— Шунақа, мири кам дунё бу, ўғлим. Кимлар пулининг сассигидан ётолмайдилар, кимлардир қора чақага зор. Ҳунар рўзгор тебратмайдиган бўлиб қолди. Ўқи, зора илминг билан кун кўрсанг. Эсимни танибманки, менинг қўлимда сўзан билан бигиз, икки букчайиб чок тикаман. Онам мени уқубатга туққан экан! Худонинг куни кўп, менинг нолам!

Мана бугун ҳам у бозордан бўгилиб қайтди.

— Одамларда инсоф қолмади. Молга харидор йўғ-у, терининг нархи фалон пул. Бу кўнчиларнинг калонди-моғлиги! Ишинг косиб билан битадиган бўлгандан кейин косибнинг аҳволига қарагин-да! «Нақд пулинг бўл-маса, насяга олиб тургин» эмиш! Гуё эртага бўталоқ ёнгоқ қиладигандек. Нася сал кечикса имонинг сачраб кетади-ю! Тавба қилдим, охирзамон яқинлашиб қолдимиз ўзи!

Валибобо серташвиш ўз хаёллари билан бўлиб, айвоннинг бир бурчагига мукка тушиб, китоб мутолаа қилаётган ўғлини кўрмади.

Машраб мактабдан келибоқ жилдни айвоннинг пеш қозигига илиб, домласидан сўраб олган Хўжа Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»ини зўр иштиёқ билан ўқишга киришган эди. Шеърларнинг равонлиги, ўйноқчилигини кўринг! Фикрларнинг равшан ва тиниқлиги-чи? Ҳаммаси уни мафтун қилиб қўйган эди. Ўқиш жараёнида ўз-ўзидан қандайдир оҳанг ҳам пайдо бўлди. Хиргойи қилса бинойидек чиқди. Кейин билса, оҳангни бозор бошидаги дарвеш-қаландарлардан эшитган экан. Бир маҳал ўқиб туриб, ўша дарвешларнинг айтиб юрадиганини ҳам кўриб қолди. Бурда нон кутган еридан танга чиққан тиланчидек яшнаб кетди. Шу сабаб бўлдими, боя йўлда топиб олган чақа эсига тушиб, уни жилдидан олди, қўлларида айлантириб салмоқлади. Пулмисан пул, ярақлаб турибди! Бола эмасми, дарвешлар айтиб юрадиган шеърни топгани устига бу пулнинг севинчи кўшилиб, яшнаб кетди. Гарчанд чакани топиб олган бўлса ҳам — уники, ҳалол қилиб

олди. Уч марта аста «Кимники? Кимники? Кимники?» деб атрофга аланглаб эди, ҳеч ким индамади. Демак, ҳалол, уники бўлди! Энди бемалол чўнтагига солса, ишлатса бўлади.

Машраб пулни осмонга отиб, кафтида тутиб олди. Ана шунда дадасининг кўзи тушиб қолди:

— Қўлингдаги нима, ўғлим?

— Пул.

— Пул? Қаёқдан олдинг?

— Кўчадан топиб олдим. Тепаликнинг олдида ётган экан.

Ота пулнинг қанақалиги ва неча пуллиги билан ҳам қизиқмади, куфири чиқиб кетди:

— Қани, дарров олган ерингга ташлаб кел-чи! Чоп!

— Эгаси йўқ-ку! Уч марта «Кимники?» дедим.

Ота унинг гапига қулоқ солмасди:

— Сенга айтяпман! Олган жойингга элтиб ташла!!

Машраб болалигига бориб, пулидан ажралгиси келмас, қўлидан қочиб кетаётгандек кафтига маҳкам қисиб олган эди. Отасининг эса, бозори келишмай, бу ҳафта тери ололмагани алам қилиб турган экан, устига бу чипқон бўлдими югуриб келиб, бир тарсаки тортиб юборди. Пул Машрабнинг қўлидан учиб кетди. Ота баттар жаҳлга миниб, ўдағайлади:

— Қани, элтиб ташлайсанми-йўқми?

Чеккасини чангаллаб қолган Машрабнинг кўзидан тирқираб ёш оқару, ўзи отасидан кўз узолмасди. Отанинг эса, барибир раҳми келмас, тарсаки тортган мум юқи қўллари дир-дир қалтирарди. Назарида, ўгли эгри йўлга кириб кетяпти-ю, бугун индамаса, эртага бировнинг чўнтагига тушадигандек, индинга бировнинг ташқарисидаги молини етаклайдигандек. Кўрибсанки, туппа-тузук ўгри-да! Бугун игна ўгирлаган эртага от ўгирламайди деб ким кафил туради! Ҳаром доим ширин. Охири эса, вой. Қолаверса «уста Валибобонинг ўғли фалончи ўгри бўлиб кетибди!» деган овозадан даҳшатли иснод борми оламда! У кунлардан ўзинг асра, Худойим!

Валибобонинг хаёлидан бир афсона ўтди. Бечора ва гариб она-бола бор экан. Она ўғлини ерга қўйсам — чанг, кўкка қўйсам — тўзон ўтиради, деб юмшоқ ўраб, ширин сўзлаб катта қилибди. Ҳеч сўзини қайтармабди. Бола эсини танигач, бир куни иккита тухум кўтариб келибди. Она «болам, қаердан олдинг?» демасдан, «Яхши келдинг, болам-ей, бугун қора қозонни сувга таш-

лайманми, деб ўтирувдим» дебди уни олқишлаб. Буни кўрган бола онам хурсанд бўлар экан, деб кунда бир нараса кўтариб келаверибди. Она «Қаердан оляпсан?» демабди. Ахийри бир куни қўлга тушиб, дорга осиладиган бўлибди. Шунда ҳоким «Охирги ниятингни айт!» дебди ўғилга. У «Онам билан хайрлашсам» дебди. Онаси қошига келгач, «Шу пайтгача ширин гапириб келган тилингизни бир кўрсам, она», дебди у. Она тилини чиқарган экан, у шартта тишлаб, узиб олибди. Ўз фарзандидан жабр кўрган она қон-қон йиглармиш, четдагилар эса йигитни лаънатлар эмиш. Шунда ҳалиги фарзанд:

— Мени дор тагига олиб келган мана шу ширин тилингиз, она, — деган экан.

Бу афсона Валибобонинг хаёлига Машраб боя «бу пулни топиб олдим!» дегандаёқ довулдай босиб келган ва даҳшат солган эди: наҳот, биттаю битта ўгли шунақа бўлиб кетса!

Машраб ҳамон мункайиб, йиглаб ўтирар, чақа эса қўлидан учиб кетганича ерда ётарди. Ота оёғи билан чақани Машраб томонга сурди:

— Ол-да, дарров жойига ташлаб кел!

Кўз ёши сўлагига қўшилиб кетган бола инқиллаганча ўрнидан турди-да, пулни олиб эшик томон юрди. Умрида биринчи марта отасидан шунақа тарсаки ейиши. Наҳотки, шунақа катта айб қилган бўлса! Кўчада ётган чақани олди, холос. Бировнинг чўнтагига тушибдими ёки девор ошиб, ўгирлик қилибдими? Шунга шунақа тарсакими?

У бола эмасми, шапалоқ еган жойи қанча ачишмасин, пулни барибир кўзи қиймасди. Бир қадоқ кунжит ҳолва ёки тўртта пашмак беради. Ҳолва билан пашмак қанақа ширин нарасаки... Ўртоқларига ҳам берарди, улар хурсанд бўларди. Ҳаммасидан маҳрум бўлди. Шу нараса туфайли тарсаки егани... Ҳамон чаккаси ёняпти. Қизариб кетгандир?

Машраб «қон чиқмадимикин?» дегандек қўли билан юзини сийпаб, бармоқларига қаради. Йўқ, қонамабди! Машрабнинг назарида, чеккаси ёрилиб кетганга ўхшар эди. Кўзларидан чақмоқ чиқиб кетгандек эди.

У пулни тепалик олдидан топиб эди. Ўша ерга бориб, аста жойига ташлади. Умидини узиб кетолмай, нарироққа бориб қараб турди. Бир-икки одам кўрмай ўтиб кетди. Ундан кейингиси олиб, чўнтагига солди.

Унинг юраги ачишиб, «Ҳой, тегманг, менинг пулим!» деб юборишига сал қолди. Уйга хомуш қайтди.

— Ташлаб келдингми? — деди ҳали ҳам қаҳридан тушмаган дадаси ва бирдан тикиб турган чокига тугун тушиб, сўкинди. Шунча унналиб ешолмади, бир силтаб узди. Машраб ўкиниб, деди:

— Барибир, битта одам олиб кетди.

— Майли, ўша одам олсин. Лекин сен ола кўрма! Ҳаромга ўрганма! — деди Валибобо қатимни текислаб, бошқатдан қулоч отар экан. — Тушиндингми?

Ночор қолган Машраб бўшашибгина бош силкиб қўяқолди. Ўғлининг ана шу туришини кўрган ота бир галати бўлиб кетди. Ўғлини ортиқча хафа қилганини фаҳмлаб, ичида ўзини-ўзи койишга тушди: «Ўгирлаб олмабди-ку! Кўчадан тошибди, шунга ҳам ота гўри — қозихонамиди! Жойига ташлаб кел, дединг, ташлаб келибди. Яна танбеҳга бало борми! Айтганингни қилмай юрган беқулоқ боламиди... Яхшиям онаси эшитмади».

Валибобонинг ўғлига раҳми келиб, аста деразадан қаради. Ҳовлида йўқ. Ариқ томонга назар ташлади, у ерда ҳам кўринмади. «Хабар олай, тагин уйнинг бурчагига тиқилиб, «ғарибингман» деб йиглаб ўтирган бўлмасин! Кўнгли бўш бола» деб энди ўрнидан кўзголмақчи эди, Машрабнинг алақаердан йўтали эшитилиб қолди. Бундоқ эгилиб қараса, ариқ лабидаги эски бўйра устида мукка тушиб, китоб ўқияпти. У дўқондан чиқиб, «Вой, жоним-ей!» деганича белини ростлаб керишди. Увишиб қолган оёқларини ёзди. «Оҳ, онажоним-а, мени меҳнатга туққанмидинг!» деб нола қилиб қўйди. Бу орада кўзига осмонда чаппор урган икки кўк каптар илинди. «Шуларнинг ҳам армони бормикин?» деб кўнглидан ўтказди у. Каптарлардан сал нарида битта варрак бўтилиб учмоқда. Каптарлар гўё у билан осмон талашаётганга ўхшайди. Ана шунда отанинг кўнглида ўғлига варрак ясаб бериш, шу билан уни хурсанд қилиш режаси туғилди.

У ҳовлига тушиши билан ўрикнинг пастки шохига ўтирган икки мусича олдинма-кейин париллаб кўтарилди, сўнг томнинг четига кўниб, бир-бирига хушомад қилди, бири йўргалаб, бири қувиб кетди. Ота ўғлининг диққатини тортиш, кайфиятини билиш ниятида бир-икки томоқ қирди, лекин у пайқамади. Китобга шунчалик берилиб кетибди. У тепасига бориб, елкаси оша китобга тикилгандагина сезди ва салом бериб, иргиб турди:

— Келинг, дада!

— Ҳадеб китоб ўқийверасанми, ўғлим, миянгни суйилтириб? Кўчага чиқ, ўртоқларинг билан ўйна! Мен сенинг ўрнингда кўчадан бери келмасдим. Баҳор-а! Уйда ўтирганнинг юраги қафасга тушгандек сиқилиб кетадиган пайт-ку.

Зийрак Машраб отасининг сўзлари остида ётган маънони дарров уқди. Боя ортиқча ҳаракат қилиб юборгани эвазига энди хижолат чекапти.

Машрабнинг кўнгли бўшашиб, ўпкаси тўлди. Буни яшириб, китобига энгашди, ўқиб келган ерига хатчўп ташлаб, уни ёпди.

— Варрак қилиб берайми? — деди дадаси, — анавини қара, зап варрак эканми, шундай шамолда қилт этмайди-я! Ўзи ҳам даканг экан. Вагиллашини кўр, осмоннинг қулогини тешиб юбораман дейди.

— Қулаҳмадниги, — деди Машраб варракни таниб.

— Ўртогинг Қулаҳмадми?

— Ҳа, ўзининг ҳам бир калава ипи бор.

— Варрак қилишга уста экан.

— Акаси ясаб беради.

Отанинг хаёлидан «Унинг варрак ясаб берадиган акаси йўқ» деган фикр ўтди-ю, нобуд бўлган катта ўғлини эслаб хомуш тортиди. Ичидан уҳ тортиб, Машрабга:

— Бор, ўғлим, анави бўғотдан битга яхши қамиш суғириб кел, — деди, — ўзим сенга шундай варрак қилиб берайки, кўрганларнинг оғзи очилиб қолсин!

Машраб бола эмасми, ҳалигина бўлган гина-кудуратни дарров-да унутиб, югуриб кетди.

— Китобингни қолдириб боравер, болам, — кулди дадаси.

Машраб китобини ерга қўйса увол бўлишидан, уч марта ўпиб, дадасига узатди.

У ошхона томининг бўғотидан қамиш суғириб келгунича Вали бобо устахонадан ширач билан бир чети учган сопол пиёла олиб чиқди. Ичидаги эски ва қотиб қолган ширачни кўчириб ташлаб, янгисини қорди. То маромига етгунича бармоги билан қориштириб, оз-оздан гоҳ сув, гоҳ ширач сепиб, кўнглидаги ҳолга келтирди. Машраб олиб келган қамишнинг қуриб ётган пўстини сидириб ташлаб, бўртиб чиққан бўғинларини газан (у нечундир пичоқ ўрнига ўз косиб асбоби — эски газанни ишлатмоқда эди) билан текислади. Узунасига учга бўлди. Қоғозга мос қилиб кесиб, қамишнинг

ич томонини қоғозга яхшилаб ёпишадиган қилиб силқилади. Айни тобига келган ширачни яна бир марта бармоги билан аралаштириб, кейин қамишга юпка сурди. Қамиш қоғозга яхши ёпишсин учун текис ерга қўйиб орқасидан кафти билан авайлаб силади.

— Даканг бўлсинми? Сен яхши дум топсанг... думнинг ҳам осмонда ликиллаб туриши чиройли бўлади.

— Менга барибир, учса бўлди, — деди Машраб.

— Нима, варакка ҳушинг йўқми? — унинг бепарволлигидан ажабланди у.

— Йўғ-а, нега? Яхши кўраман, — деди Машраб ва ўзининг лоқайдлигини дадаси пайқаганидан хижолат тортиб қизариб кетди. Ростини айта қолди: — Китобнинг энг қизиқ ерига келган эдим!

Валибобо ялт этиб ўлига қаради. Унинг ёниб турган кўзларида чала қолган китобдан кўнгили узолмаслик ва яна алақандай орзиқиш бор эди. Хаёли ўша китоб саҳифаларида узилиб қолган, қулогига ҳамма нарса киравермас эди.

— Дада-чи, дада, биласизми, — деди у ниҳоят ҳаяжонини яширолмай, — Зулайҳо бир уйда ўтириб, кўчада ўтган отлиқлар орасидан Юсуфнинг ўтганини билди-я!..

— Оти йўрғадир-да.

— Ҳамма гап шунда-да! Оти бошқаларникидан фарқ қилмайди. Қаёқдан биласан, дейишса, Зулайҳо, ҳамманинг оти ерга оёқ қўйиб юрса, Юсуфники менинг кўксимдан босиб ўтади, садоси юрагимдан келади, деб жавоб қилади. Зулайҳо Юсуфнинг маъшуқаси-да!

Умрида бирон китобни охиригача ўқимаган, лекин тирикчиликдан қўли текканда озми-кўпми саводини чиқариб олган Валибобо ўғлининг фикри ва ҳиссининг барвақт уйгонганини кўриб суюнди. Унинг ошиқ-маъшуқ Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги китобни ўқиётганини ҳам билди. Бу китобни у кўрмаган, лекин довруғини эшитган эди.

— Китобни домланг бердим, ё ўғринча ўқияпсанми, ўғлим, катталар ўқийдиган китоб-ку?

— Ўзимча ўқияпман, лекин домламдан олдим. Жуда қизиқ экан. Сиз ўқиганмисиз, дада?

— Бизнинг китоб ўқишга фурсатимиз бўлибдими, болам, кунимиз ўтганига шукур қилиб юрибмиз.

Ота ўғлининг варракка эмас, китобга ишқибозлигини кўриб турган бўлса-да, варракни кунт билан ясади. Унинг хаёлида икки фикр чарх урарди: бири ўғлининг

шундай машхур китобларни топиб ўқийдиган бўлганидан ифтихор бўлса, иккинчиси хавотир эди — ошиқ-маъшуклар ҳақидаги китоб унга мос келармикин? Фикрини бевақт чалғитиб қўймаса эди. Йўқ, чалғитмайди, модомики домласидан олган экан, домласи билади. Ахир, Бозор Охунд кичкина муллами?! Гапирганда оғзига эл қараб туради. Ўзи Қуръондан масалалар айтади. Шаҳарнинг манман деган казо-казолари болаларини унга таълимга беришади. Сал тезлиги, чўртке-сарлиги бор, холос. Инсофсизлару нодонларни, бидъатни кўрса қуруқ хазондек гуриллаб ёниб кетади. Масалан, тунов кунги ёнишини олинг. Маҳалла имомини тўғри койиб берди. Марҳумнинг ўзи бечораҳол одам бўлса-ю, унинг қирқига биттаю битта наматини сотиб бўлса-да худойисини қилсинмиш, савоби улуғ бўлармиш! Ўзи бўйрада ўтирадимми! Охунд тўғри айтади: малол келадиган савоб хато. Марҳум сенинг ёғлиқ паловинг, безатилган дастурхонингга эмас, икки калима Қуръонингга муҳтож, сендан дуо талаб. Марҳумнинг хотираси катта дастурхон ёзиб эсланмайди. Бу гуноҳ, такаббурликдан бошқа нарса эмас. Бунга йўл қўймоқ — уламанинг хатоси.

Валибобо шундай хокисор ва билимдон одамда ўгли таълим олаётганидан, бунинг устига ўғлини «зеҳни ўткир» деб Охунд яхши кўриб қолганидан хурсанд. Ана шунда хотини «ўғлимнинг зеҳни ўткир бўлсин» деб гурунч ювилган сувни ичирганларини эслади. «Эҳтимол шундандир» деди-ю, лекин ишонмади ва мийиғида ўзича кулиб қўйди. Ана шу ўғил мана зеҳни-ҳофизасини намоёниш қилиб, «Юсуф ва Зулайҳо»дан гап айтаяпти. Модомики бу китобни Бозор Охунддек одам берган экан, беҳикмат эмас. Ўқиши керак, билиши керак.

Ота шу ўйлар билан назарида бир поғона кўтарилиб турган ўғлига қаради. У, гарчанд отасининг варрак ясаётганини кузатиб турган бўлса ҳам, кўзлари бир нуқтага тикилиб қолган, ким билади хаёли қаёқда эди. Қаёқдаси нимаси? Албатта чала қолган, орасига хатчўп солинган ўша «Юсуф ва Зулайҳо»да бўлади-да.

Валибобо ўғлининг диққатини тортмоқчи бўлиб, гап ташлади:

— Ҳамманикидан баланд чиқмаса, асти ҳисобмас, — у охирги бурчакка қамишни ёпиштириб, қўлига олди. — Ма, тош бостириб қўй, сал қурисин. Дардарагини кейин ўзим яхшилаб тортиб бераман!

Машраб варракни дадаси кўрсатган ерга элиб қўйди. Шу вақт намозгар азони масжид минорасидан янграб, тик турган ота дарров айвон четига ўтирди ва ўғлини ҳам ундади:

— Утир, азон айтиляпти!

Машраб ҳам тик турган ерида чўнқайди. Азон айтилиб бўлгач, дадаси билан баробар юзига фотиҳа тортиб турди. Ота таҳоратини янгилагани ариқ бўйига кетди. Машраб эса китобни қўлигига қисиб, уйга ўтди ва хонтахта ёнига мукка тушди.

Варрак эса эртасига ҳам эсига келмади. Буни кўрган Валибобо «китоб ўқийвериб мияси суйилиб кетишидан» қўрқиб, бир томондан раҳми келиб, ўғлини чалғитмоқчи бўлди. У яхши билади, ўғли жуда таъсирчан, куйинчак, бир нарсага киришса, ё ёпишиб қолиб кетади, ё узиб олади. Буни Отин ойи илгарироқ айтиб эди.

— Ўғлингизнинг зеҳни ўткир экан, почча, каттароқ домлага беринг, мендан оладиганини олиб бўлди, — деди у. Отанинг биладигани ким — Наманганнинг катта домласи ўша машхур Мулла Бозор Охунд-да. Уни маъракаларда кўп кўрган. Масалалар айтганини эшитган. Қашқарлик Офоқхўжа пирымга қўл берган, азиз зотлардан. Ташқарисида мактаб тутади. Обруйи ҳам баланд, не-не уламолар ҳурмат қилади, нафаси ўткир. Лекин унингдек бир ғарибу бенавонинг боласини шогирдликка олишга рози бўлармикан? Бўлса керак, ахир ваъзларида фуқаропарвар-ку.

Ота минг бир андиша билан бир сават иссиқ нон, устига бир кийимлик беқасам қўйиб, ўғлини олди солиб олиб борди. Узоқдан икки букчайиб салом берди. Унинг ёнида кечагина ҳаммомга тушиб, оҳорлик кийган Машраб қоп-қора кўзларини мўлтиллаб турарди. Ўзи бўтақўз ва серқош, устига қора чопин, бошига сўфиёна таъя билан эғнига оппоқ бўз қўйлакиштон кийган Мулла Бозор Охунд доврўғи шаҳарни тутганига қарамай калондимоғ эмас экан.

У буларни очиқ юз билан қарши олди ва кунгай айвонга таклиф этди. Айвоннинг ёнидаги хонадан талабаларнинг бири олиб, бири қўйиб паст-баланд овоз билан қироат қилаётганлари бемалол, ҳатто шовқинга ўхшаб эшитилиб турар эди. Бу товуш Машрабга таниш: улар Отинбибида ҳам худди шундай ўқишарди. Ҳатто булардан ҳам шўхроқ овоз билан ўқиш қилишарди. Отинбибининг қулоқлари сал оғирроқлиги-

данми ёки аёлликларига борибми бу шовқин-суронларга ортиқча аҳамият бермас, баъзан-баъзан «Ҳой, зумрашалар, ўтирасанларми, йўқми?» деб узун гавронини қалтираган қўллари билан кўтариб қўярди. Лекин Машраб Отинбидининг бирон-бир болани уриб, қақшатганини билмайди. Машрабга-ку жуда меҳрибон эди, «ақлли болам, билимдон болам», деб ёнидан нари силжитмасди. Ҳатто баъзи қолоқ болаларни унинг ёнига ўтқазиб, «ўргат!» деб айтарди. У болаларнинг баъзиси Машрабдан бир ёш-ярим ёш каттароқ ёки тикроқ бўларди. Мактабда жим ўтирса ҳам озода бўлиб кўчага чиқишгач, «Пакана домла» деб тугиб олиб уришар, кўзи кўкариб, уйига қайтган чочлари ҳам бўлар эди. Лекин ким урганини на Отинбидига, на дадасига айтган.

Мана, меҳрибон Отинбиди энди нариги маҳаллада қолди. Энди машҳур Бозор Охунд домланинг ҳузурида, минг бир хаёл, минг бир умидлар билан турибди. Отанинг бошида «Домла, илоҳим рад этмасин» деган андиша бўлса, Машрабнинг хаёлидан «Домланинг феъл-атвори қанақа? Сержаҳл эмасмикан? Урмасмикан?» деган фикрлар ўтарди.

— Қулбаччангизни олиб келган эдим, тақсир! — деди ийманиб Валибобо.

— Кўриб турибман, кўриб турибман! — деди серсоқол ва ориқ юзларини нурга тўдириб Охунд. — Жуда яхши-да. Бандаи мўминнинг боласи оқ-қорани таниши керак. Уларга кўмак бермак бизнинг бурчимиз.

— Қуллуқ, тақсир! Бошим осмонга етди, — яна эгилиб таъзим қилди отаси.

Охундга бу малол келдими, юзини Машрабга бурди:

— Қани, ўғлим, айтинг, исмлари нима?

— Бобораҳим.

— Яна бир исми бор, тақсир, Машраб! — деб уни тўлдирди ота.

— Ҳа, ҳа, қулогимга чалингани бор. Онасининг қорнидалигидаёқ гапирган бола шуми?

— Ҳовва, тақсир, ҳовва!

— Оллоҳ таолонинг шунақа мўъжизалари ҳам бўлади, биз бандалари ғофилмиз, холос!

— Албатта, тақсир, албатта, — ота ҳамон қўлини кўксига қўйиб, эгилиб, кўзини домладан узмасди. Ҳатто ўзи узоқдан кўриб, ваъзини эшитиб юрган муллани ёқтириб қолган эди. Туришини қаранг: содагина

кийинган, ҳатто кўпчилик уламо пеш қилиб ўрайдиган катта салласи ҳам йўқ. Валибобо «мулалар фақат ётгандагина салласини олиб қўяди» деб эшитганидан Охунднинг чаккаларига оқ оралаган бошига алоҳида қараб қўйди. Мана бундоқ юрса ҳам бўлар экан-ку. Ёки Охунд ўзи шунақа мулаларданми?

Охунд Машрабни имо қилиб ёнига олди-да, Валибобога ижозат берди:

— Озми-кўпми таҳсил кўрган экан, энди буёғини ўзимиз суҳбатлашамиз. Сиз бораверинг, тирикчилигингиздан қолманг. Бизни тилимиз, сизни қўлингиз боқади, — деди мийигида чиройли кулиб. Кейин уч энликкина келадиган мумдек қоп-қора ва қалин соқолини беш панжаси билан тутамлаб силаб, яна ўша оҳангда қўшди: — биз эрталаб кеч келганларни хуш кўрмаймиз!

Валибобо тушунмади: бу ибора унга қаратилиб айтилдими ёки Машрабга? Ҳарҳолда, маъноси аён бўлди. Ота яна пастроқ эгилди.

— Албатта, тақсир, албатта! Сиз нима десангиз ҳақсиз, тақсир!

— Йўқ, йўқ, ҳеч ҳам ундай эмас. Битта Оллоҳ таолонинг ўзи хато қилмайди. Биз бандаи ожиз доимо хушёру гуноҳ қилсак узрига ҳозир туришимиз шарт. Биздан хато ўтса, кўрсатиш, бу савоб. Сиздан хато ўтса биз... Саботдан нажот, саховатдан улуглик, адолатдан фатҳу галаба бунёдга келади, азизим! Илму маърифат ва ҳақиқатга риоя қилмаган уламою фузало чиройли ва мушки анбарини йўқотган бўстонга ўхшайди.

Охунд Валибобога ижозат бериб, Машрабни олиб қолди. Ота «Қуллуқ! Қулбаччангизни ихтиёрингизга топширдим, тақсир. Эти сизники, суяги бизники!» деганича одатий гапни такрорлаб, орқаси билан тисарилиб, ковушини оёғига илди...

Варракнинг дардарагини эҳтиёткорлик билан тортаётган отанинг хаёлидан бу лавҳалар бир-бир тизилиб ўтди. Шундан бери Машраб Бозор Охундга ўқийди. Шу кейинги йили жуда китобхон бўлиб қолди. Унинг қулогига кирмаган китобларни алақаёқлардан топиб келиб ўқигани-ўқиган, шом қоронгуси тушса ҳам кўзини узмайди. «Ҳой, болам, кўзнинг нури ҳали сенга кўп керак бўлади» десангиз, кулиб аста ёпади. «Қоронғи тушганини билмай қолибман» дейди. Наҳотки, киши китоб ўқиб туриб қоронғи тушганини пайқамаса!

Валибобо дардаракни тортиб бўлиб, варракни бир айлантириб вагиллатди-да, ўглининг қўлига тутди.

— Ҳа ҳам зап варрак бўлибди. Ма, кўчага олиб чиқиб учир. Ҳамманикидан балаңд учмаса, асти ҳисобмас! Шамолни қара, ўзингни ҳам қўшиб учириб кетман деб турибди.

Машраб варракка, умуман шунга ўхшаган ўйинларга ортиқча ишқибоз бўлмаса ҳам отасининг қўлидан варракни олди. Бир калава чийратма ил билан кўчага юрди. Унинг орқасидан ҳам фахрланиш, ҳам хавотир билан қараб қолган ота, ўзича гурурланди:

— Бу кимга ўхшайди. Худди китоб жиннисининг ўзи?! Боламас, катта одам. Ишқилиб, охири хайрли бўлсин!

Кўчага чиққан Машраб эса аллақачон варракни қўшни болага бериб, ўзи бир четда қўлтигидаги китоб билан машгул эди. Унинг на варракнинг осмонга чиққанидан, на шох ташламай текис учаётганидан хабари бор эди. У китоб оғушида маст-аласт, кўзи кўр, қулоғи кар эди.

III

ШАЙДО КЎНГИЛ

Ёрнинг ўзидан ҳам хаёли ширин!

Машраб бу гапнинг маъносини энди яхши билади.

Арзигул ўша кунни тут силкитиб берганидан буён уни бир кўришга интизор. У қани? Қаерда юрибди? Қуш бўлиб осмонга учиб кетдим, балиқ бўлиб сувга шўнғиб кетдим?! Ҳеч ерда йўқ. Кимдан сўраб-суриштиришни билмайди. Бир неча бор ўша кўчадан ўтди. Узоқдан ўша тут шунақа жозибатор бўлиб кўриндики, устида ҳамон Арзигул тургандек, етиб боргунча ўпкаси узилади. Борса ҳаммаёқ жимжит. Фақат тутнинг япалоқ ва қалин барглари шамолда савлат тўкиб тебранмоқда. Бу тутли ҳовлининг эшиги кўзига шунақа чиройли кўриндики, оламда бунақаси йўқ — нурдан ясаиб, олтиндан безатилгандай! Ҳар кўрганда юраги шигиллаб, гуп-гуп уриб, кўзлари тиниб, хаёли жавлон уради. Бўлмаса кўриб турибди, эшик эскигина, тўкилиб кетай деб турган эшик, кесакилари ҳам лиқиллаб қолган. Буvasидан ҳам қаридир! Лекин уни Машрабнинг кўзи билан кўрсангиз!

Ана, тут ҳам охир бўлиб, чумчуқлар чугурлаши ҳам эшитилмай қолибди. Пана шохида қандайдир иккита ола қуш қанотларини ёзиб, ўзини офтобга солиб ўтирибди. Гоҳ-гоҳ патини чўқилаб қўяди. Ҳовли сув қуйгандек жимжит. Бу ерда одам зоти борми ўзи? Машраб бир келганида юрак ютиб, ўша кўзларига галати жозибатор бўлиб кўринган эски эшиқдан мўралади. Ҳеч кимни кўрмади. Шунда ичидан садо бериб бир товуш келди: ҳой бола, нима қиляпсан? Бирон одам кўриниб, «Хўш, келинг йигит, хизмат?» деса нима бўлади? Борди-ю Арзигулнинг ўзи кўриниш берганда унга айтадиган сўзи борми?

Машраб хушёр тортиб ўзини ўнглади ва эшиқдан шошиб йироқлашди. Ҳар ўтган қизни унга ўхшатиб, юраги дук-дук уриб шу атрофда юрди.

Ҳа, тўғри-да, Арзигулга айтадиган сўзи борми?

Машраб бундоқ ўйлаб кўрса, айтадиган бирон сўзи йўқ. Фақат уни кўргиси бор. Шу илинж уни етаклаб юрибди. Борди-ю учратиб қолса нима дейишини ўйлаб ҳам кўрмабди. Ёки уни кўрганда сўзнинг ўзи ёғилиб келадими? Тил ўшанда пайдо бўладими? У ўқиган «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» китобларида ҳам бу ҳақда ҳеч нарса йўқ. Лекин ҳаммаси бир-бирига интилади. Висол ҳажрида ёнади, кўрганда эса гоҳ сўз топади, гоҳ йўқотиб қўйиб, бир-бирига термулишиб қолади. Газалларда-чи? Интилади, куюди, ёнади, фарёд уради.

Бундоқ ўйлаб қараса, Машраб ҳам ўшаларга ўхшаб қолибди. Айтадиган гапини билмайди, лекин нуқул Арзигулни кўргиси келади. Шу тутли кўчага хаёли қочади. Тутли кўча эса гунг, соқов, бир нидо бермайди.

Баъзан Машраб ўйлаб қолади ва кўрқиб кетади: айтилик, У Арзигулни учратди. Унга ўз дардини изҳор қила оладими? Қила олишга журъати етадими? Бир амаллаб, юз бир ҳаё ва андиша билан «Мен Сизни яхши кўриб қолдим. Изингизни излаб юрибман» деса, Арзигул «Қизиқ йигит экансиз-ку, бир кўрган қизингизни яхши кўриб қолаверасизми? Менинг бошим берк. Тошингизни теринг!» деб этагини қоқиб утиб кетса-чи, нима бўлади? Қайси юзи ва тили билан узр сўрайди-ю, қайси оёқлари билан орқага қайтади! Оёқлари юрармикан, уни кўтариб қайтишга қуввати етармикан? Етолмас! Машраб мана шуларни ўйлаб, ташвиш дарёсига фарқ бўлиб кетди. Кўчани ёқалаб, ўзининг майингина найини чалиб оқадиган таниш

ариқ буйига ўтиб, чўнқайиб ўтирди. Тунов кундагидан ҳам говлаб, ҳам қариб, барглари тўкила бошлаган ялпизнинг нимжон шохидан узиб ўтирди: ҳали ҳам ҳиди бор-а! — Машрабнинг кўнглидан ўтди. Севги ҳам шунақа бўлармикан — қариганда ҳам ўз лаззати ва латофатини йўқотмасмикан? Ёки баҳорда очилган бинафшага ўхшаб, бирпасда елдек ўтиб кетармикан? Машраб ўтиб кетишига ишонмади. Севги — олов, гуриллаб ёнган оловни сўндириш ўнғайми?!

Машраб хаёли Арзигулда бўлса ҳам, сувнинг бир текисда нурли тасмадек тўлғониб оқишига қараб туриб, қўли соҳилда япалоқ бўлиб ўсган, гуж отқулоққа ўхшаш ўтнинг бир донасини узмоқчи бўлди. Унинг эти узилса ҳам орасида узун-узун иплари бор экан, ушаниси ушлаб қолди. Уни юлқиб шартга узди-да, кафтига олди. Машраб билади: мана шу ўт дори. Она-сига табиблар дамлаб ичишни буюришган. Шунда она-си анча енгил тортиб, кўзларини очди ва Машрабни бағрига босиб, «мана тузалиб қолдим, ўғлим, яқинда оёққа туриб кетаман. Сенга чиройли кўйлак-иштон тикиб бераман» деди.

Қизиқ, шу ариқлар бўйида ўзи чиқиб, ўсиб ётадиган мана шу гиёҳнинг нимаси дори, буни кишилар қаёқдан билган? У нимага дори? Эҳтимол, мен дамлаб ичсам, Арзигулани топишимга, арзимни айтишимга нафи тегар. Эҳтимол, унинг қаердалигини, қайси йўлдан борсам топишим мумкинлигини кўнглимга солар, севгимнинг ҳамроҳи бўлар?

Шу нурли фикр Машрабнинг хаёлида бирдан чарақлаб кўнглини ёритиб юборди. Томирини журъатга, вужудини умид нашидасига тўлдирди. Гиёҳнинг бир четидан оппоқ ва бир текис тишлари билан тишлаб, тиллари билан тамшаниб, тотиб кўрди, на таъми бор, на ҳиди! Онасини боққан табиб «баргизуб» деб ғалати бир қироат билан келиштириб айтиб эди.

Машрабнинг хаёлини оёқ товуши бузди. Бундоқ қараса, ундан беш қадам нарида тунов кунги кекса хотин келяпти. Сарпойчан, оёғида эски кавуш, кўйлаги ер супургудек узун ва нимдош, бошида кўҳнагина рўмол, рўмолининг остидан сочлари тўзиб чиқиб турибди. Ўзи терлаб, чекка сочлари ёпишиб қопти. «Саватда яна нима олиб келяпти, бу тинмаган кампир?» деб хаёлидан ўтгунча бўлмай, кампир саватни бошидан олиб ерга қўйди.

— Вой ўлсин, тинкаларим қуриб кетди. Неварала-

рим қўлимга қарайди, деб олақолган эдим, белларимни узиб юборди. Бу ерда нима қилиб ўтирибсан, болам. Шу ерда турасанми?

Машраб бу саволни кутмаган эди, шошиб қолди:

— Мана бу эшиқда битта ўртоғим бор эди, — деб ўша тутли ҳовлини кўрсатди. Кампир унинг сўзини илиб кетди:

— Бу ҳовлида бола йўқ-ку, айланай, адашгандирсан. Бу ерда битта сўққабош кампир туради. Суриштириб берайми? Сен мана бу саватга қараб тур.

Кампир терини артиб, «ўртоғининг исми нима?» деб ҳаракатга тушиб қолди. Машрабнинг капалаги учиб кетди. Жонҳолатда:

— Овора бўлманг, холажон, ўзим суриштириб оламан. Саватингизни нарироқча элиб берайми? — деди.

Кампир Машрабнинг хатти-ҳаракати ва сўзидан «сенинг бу ҳовлида бошқа дардинг бор!» деган фикр мия-сига келган бўлса керак, кулиб қўйди. Саватни қўлидан олган Машрабнинг кетидан эргашиб, қувона-қувона йўлга тушди. Тутли ҳовлининг эшиги рўшарасига келганда сал тўхтаб, яна деди:

— Хўп десанг, кириб чиқаман. Сен секин-секин боравер.

— Йўқ, йўқ, холажон. Сиз овора бўлманг. Овора бўлганингизга арзийдиган иш эмас.

— Тунов куни ҳам шу ерда ўтириб эдинг. Бугун ҳам. Ишинг бордирким, бўзчининг моккисидек серқатновсан! Яширмай айтавер, болам. Кўзингдан ёмонлик қиладиган болага ўхшамайсан. Ўзинг кимнинг углисан? Уйинг қаерда?

Машраб жавоб берди. Шунда кампир кенг енгилан иссиқдан бурқсиб турган юзини елпишга тўхтаб, кулимсиради:

— Кампирнинг чиройли-чиройли қиз набиралари кўп, ушаларнинг дардида келиб юрган бўлма! — кампир товушини сирли пасайтириб, Машрабнинг қулоғи остига бошини эгиб яна деди, — лекин биттаси бор, бай-бай! Ҳофизни ёд билади. Худди булбулигўё. Ҳусни ҳам бир жаҳон. Тушган уйини яшнатади.

Машраб ўша куни чала кўрган Арзигулнинг тасвирини эшитаётгандек қизариб кетди, тер босди. Буни хола сездди. Йигитчани ортиқча хижолат қилмаслик учун саватини баҳона қилди:

— Анча оғир эканми, болам, бирпас дамнингни ола-санми?

— Оғирмас, йўқ, иссиқдан...

— Ҳа, кун исиб кетди. Энди буёғи саратон, болам. Ёз ёзлигини қилгани яхши.

Шу маҳал балад қайрағочнинг устига уя қурган лайлак бесўнақай тумшугини осмонга қилиб, тақиллатиб қўйди. Кампир кулди:

— Кун исигани рост, болам, ана лайлак ҳам томоғи қақраб, осмонга карнай қиялпти.

Айрилишга етганда хола яна ўша гапни такрорлади:

— Мен бу ёққа кетаман, болам, берақол. Илоҳим, умр берсин, қидирганингни топгил.

Хола кўксига тушган рўмолининг учини бир силтаб, орқасига ташлади-да, энгашиб, саватдан икки ҳовуч олгиндек ўрик олиб, Машрабнинг дўпписига тўкди. «Йўқ-йўқ»ига қарамади.

— Олавер, болам, меники табаррук, менинг ёшимга етиб юр. Яхши йигитча экансан, — саватни бошига қўяркан, яна Машрабга сирли шивирлади: — агар илинжинг Тўти кампирнинг ўша жиблажибон қизида бўлса, Хайри отинда ўқийди. Чорсуда Хайри отин борку, ўша уйда мактаб тутган. Ўша ердан топасан.

Кампир кетагуриб, шунақа сирли, шунақа бир гала-ти табассум қилдики, Машрабни сеҳрлаб қўйди. Унга оқар дарёга тушиб кетган антиқа узугининг кўзини топиб бергандек бўлди. Ҳозир топиб борадигандек унга раҳмат ҳам айтмай елиб қолди. Орқасидан кампир ял-ял ёниб, ўзича пичирлади:

— Йўқотган хазинасининг калитини топиб бердим шекилли!

Боя оғзининг сувини келтирган олгиндек ўрик ҳам энди Машрабнинг кўзига кўринмай қолди, уни шартта ариққа тўкиб, дўпписини кийиб олди. Унинг хаёли чувалашиб кетган, фикри жуда чаққон ишларди. Энди нима қилсин? Тўғри ўша Чорсуга бораберсинми? Борса Хайри отинникини топармикин? Топади. Топмаса, суриштиради. Отиннинг ҳовлисини ҳамма билса керак.

«Чорсу қайдасан!» деб йўлга тушди. Унинг кўзи ҳеч нарса кўрмас, қулоғи эшитмас эди. Фақат хаёли номаълум отиннинг номаълум кўчасида, у ҳали бир марта кўрмаган эшиги ва ўша эшик ичкарисида жавлон урарди: Ана, қизлар чувиллашиб ўқишяпти. Ҳаммаси бир-биридан чиройли қизлар. Лекин энг чиройлиси ва отиннинг меҳрини товлаган хушмуомала ва тадбиркори Арзигул. У ҳаммадан ажралиб, атрофи-

га латофат сочиб, файз киритиб ўтирибди. Отиннинг у билан ортиқча иши йўқ. Унинг отинча бўлишига шубҳа қилмайди, ўз ўқиганини ўзи билади, у йўрга, йўрга отга қамчининг зарурати йўқ.

Машраб боради. Хайри отиннинг эшигини топади. Хўш, ундан кейин нима қилади? Чақирадими? Чақирришга журъати етадими? Борди-ю, чақирди. Арзигул кулиб-яшнаб чиқиб келармикин, ё қовоғидан қор ёғиб «Сиз кимсиз ўзи?» дермикин. Унда нима бўлади? Йўқ, яхшиси йўлда кутиш, йўлини пойлаш керак. Агар унинг жиндай меҳри бўлса, ўша кун кўнглига тариқдек бир нима тушиб жиз этиб кетган бўлса, белги беради: ё қизариб кетади, ё шошинқираб кетади, ё сирли бир табассум қилиб қочади. Хуллас, бир белги беради, тўғриси, бу белги унинг ихтиёридан ташқари ўзи пайдо бўлади. Шу кифоя! Отинга кейин қамчи босавер, Машраб! Марра сеники!

Бир-биридан ширин ўйлар оғушида бораётган Машраб Чорсуга келиб, чорраҳада туриб қолди: «Қайси кўчада экан?» Журъат этиб, қийшиқ ҳассасини дўқиллатиб кетаётган бир чолдан сўради. У ҳассаси билан тўғридаги эшикни кўрсатди. «Омадни қара, тўғри топиб келибманми!» деб юборди кўнглида Машраб.

У чол кўрсатган эшикка етиб бориб эди ҳамки, ичкаридан ўрта ёш-бир киши қамти чиқиб келди:

— Хизмат?

— Синглимга келувдим... — бўшашиб жавоб қилди Машраб.

— Озод бўлишгани қачонлар эди-ку.

Машраб энди билдики, Арзигулнинг дарагини топганига қувониб кетиб, уларнинг алақачон ўқишни тугатиб уй-уйларига тарқалишганини, вақт алламаҳал бўлиб қолганини ўйламабди ҳам. Ҳа, рост-а, кун оғиб қолибди-ку! Ҳадемай намозгар киради!

Машраб тарвузи қўлтигидан тушса ҳам умиди чарқаб уйига қайтганида дадаси эртаги чоршанба бозорнинг ташвишида шонга урилган маҳсиларига ҳафсала билан пардоз берар эди. Бозоролди бўлганиданми, ёки ширин хаёллар гамгузор кўнглини ёлгончи ваъдалар билан аллалаяптими, аллақандай ашулани хиргойи қиларди. Ўғлини кўриб:

— Келдингизми, ўғлим? Бугун кечроқ қолдингиз, тинчликми? Ўқиш кўпайиб кетдими? Майли! Майли! (Ўвқатингиз қозонда. Кутдим-кутдим, келмадингиз, кейин... Ҳали илиқдир. Олиб еяқолинг. Бир кафтгина

гурунч солиб палов қилиб эдим. Тузига сал бепарвороқ бўлибман. Бир-икки пиёла ортиқроқ чой ичворақоласиз, — деб кулди.

Машраб билдики, отасининг кўнгли равшан, кайфияти яхши. Ана шунақа пайтларда ўглини сизлаб гапирди. Бу сизлашда ўглининг улғайиб қолганидан фахрланиш, ўзи кўрмаган ёруғ кунларини унга насиб этишидан умидворлик, ёнидан қаноти ўсиб чиққанидан мамнунлик, қолаверса, ошиб-тошиб кетмаса ҳам соғ-саломат юрганидан, битта қора қозон бўлса қайнаб турганидан шукроналик бор. Кейин билса, дадаси жиндай наяки ҳам қилган экан! Нам ҳужрада икки букчайиб ўтиравериш юраги сиқилиб кетса керак-да! Баъзан-баъзан шунақа одати бор, кўп эмас, ойда, ҳафтада бир!

Машраб тунни билан уйқуси ола-говур бўлиб, тиниқиб ухлолмади. Боши оғир бўлиб турди. Отаси бондоқ намозидан қайтгунча чой дамлаб, дастурхон ёзиб турди. Юзига седана сепилган иккита иссиқ ноннинг устига бир бош оқ чиллаки қўйиб, Валибобо кириб келди.

— Барвақт туриб қолибсиз, ўғлим? — деди Валибобо нонни узуми билан дастурхонга қўяркан. Кейин ошпоқ саласини дўппидан ажратиш қозиққа илди.

— Билмадим, уйқум қочиб кетди, — деди Машраб ноилож.

— Тўйиб ухланг, ақлингиз тўлсин, деб уйғотмаган эдим. Кеча толиққансиз, ўғлим! Киши ортиқча толиқса ҳам уйқу қочади. Ўзингизни ортиқча уринтирманг сиз, менда биттасиз-а! Сиз ҳолдан толсангиз мен йиқилиб қоламан.

Машраб, ота сўз бошлаганда сиримдан хабардорми, деб гумон қилган эди, йўқ, гап бошқа ёққа бурилиб кетди.

— Киши ўқишдан ҳам толиқадими, дада, кетмон чопмасам, қўш ҳайдамасам, — деди Машраб. Бу билан «сизни ташвишга қўядиган, номуста қолдирадиган бирон-бир иш қилмайман. Кўнглингиз тўқ бўлсин» демоқчи эди у. Дада тушунди, шундай бўлса ҳам ўқишга ўз муносабатини билдирди:

— Ўқиш — куч, болам. Кетмон чопгандан оғир. Кетмон чопган нима, бирпас чўзилса, ҳордиги чиқади-кетди. Мана сен-чи, кеча кўп мутолаа қилганингдан кечаси билан ухлолмабсан! Илмда гап ҳам кўп-ку, илмнинг заҳмати ҳам оғир, болам. Майли, ишқилиб, омади-

нгни берсин! Бутун умидим сендан. Биз энди теракнинг учида ялт-юлт қилиб турган бир парча нур. Ҳозир бор, сал туриб йўқ. Сен-чи, сен ҳаёт булогининг кўзини энди очяпсан, болам, суви тиниқ ва тотли чиқсин.

Нима учундир дадасининг товуши титраб, кўзига ёш қалқиди. Оппоқ яктагининг учи билан мижжаларини артди.

— Чойдан қўй, болам! — деди Валибобо. — Шу кунларда тушим бузилиб юрибди. Нуқул раҳматлик отамни кўраман, оппоқ кўйлак-иштон, лекин қоп-қора саллада бўладилар. Билмадим, нега қоп-қора саллада юрибдилар, ҳеч уйлаб ўйимга етолмайман. Қора тугул одми салла ҳам ўраган эмаслар. Тавба! Кейинги бир кўрганимда, ҳовлидаги ўрикмиш. Энг учидаги қип-қизил битта ўрикни кўрсатиб, тез шуни олиб туш, егим келяпти, дейдилар. Мен чиқолмайман. Бир амаллаб энди ўрикнинг устига чиқувдим, уйғониб кетдим. Ишқилиб яхшиликка бўлсин!

— Ўйлаб ётсангиз керак-да, дада! Киши ўйлаб ётса, ўша нарса тушига киради, дейдилар, — Машраб дадасини ташвишли ва кўнглига гул-гула солган тушига тасалли берди ва дадасининг чойини янгилади.

— Энди, ўғлим, марҳумларнинг тушга кириши бежиз эмас. Мана, сенинг ҳам бўйинг чўзилиб қолди. Бошингни иккита қилиб олсак эди, анча тинчирдик.

Машраб гапнинг бу томонга бурилишига ҳайрон қолди. Дадаси кўнглидаги ниятини айтяптими ёки унинг фикрини сўраяптими? Билолмади. Лекин хаёлига ярқ этиб, Арзигул тушди. Арзигул ҳамон тутнинг устида чиройли кулиб, «Бўлдими, ё яна қоқиб берайми?» деб турарди. Наҳотки, унинг Арзигул билан қамти келишига дадасининг нияти бир тушди?

Машраб шу ёшдаги йигитларга хос андиша ва сиёлик билан дадасининг юзига аста қаради. Қаради-ю, дадасини кейинги кунлари чакак-чакак бўлиб кетганини кўрди.

Валибобо ўглидан шу онда жавоб кутмаганидай, Машраб ҳам ҳозир розилик беришни ўзига шарт билмади.

— Сизлар энди бу уйнинг чирогини ёқиб ўтирасизлар, ўғлим! — деганича юзига фотиҳа тортиб, Валибобо устахонасига кириб кетди. Унинг елкаси чиқиб қолган гавдасига қараб, Машрабнинг хаёли бузилди: қачон бунақа букчайиб қолдилар? Ё тавба! Ҳали яқингинида бунақа эмас эди, шекилли!

Бу гамгин фикрлар Машрабнинг хаёлида узоқ сайр қилмади, ёш йигит, яна ўз ташвиши билан бўлиб кетди. Дастурхон йигиб, ушогини дадаси ўргатгандек ариққа тўкиб, ўзини айвон устунининг пешқозигига илди-да, китобларини қўлтигига тиқиб, мактабига жўнади. Бир вақт қараса, оёғи Чорсуга бурилиб кетяпти. Анча ерга боргач, орқасига қайтди. У Бозор Охунднинг ҳовли мактабига кириб борганида олди болалар келган, бўйраларда ўтириб, сабоғини қироат билан такрор қилар, бошқа бири ҳандасадан чизилган шаклнинг таъриф ва тавсифини кўздан кечирар, яна бошқаси Хўжа Ҳофиздан газал ёдлар эди. Иккита кичкина бола эса, бўйранинг чўпидан қўчқор ясаб, уриштиришяпти. Шовқин-сурон бемалол. Тўрда, деворга суёглик гаврон — Охунднинг таёғи.

Бир бола бир болага мақтанарди:

— Буни қара, ақл тишим чиқяпти.

— Энди яхши ўқийман демоқчимисан?

— Бўлмасам-чи!

— Керилма, ақл тиш тентақда ҳам бор! — силтаб ташлади шериги ва чўнтагидан қурт олиб оғзига солди. Унинг ёнида ўтирган бошқа бир бола бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди ва оғзидаги каттакон қуртни лунжидан олиб, койиб берди:

— Шайтон қитиқлаяптими?

Шу маҳал Мулла Бозор Охунд эшиқда кўринди. Устига осмонранг мовутдан чакмон, бошида бежириб қилиб ўралган оппоқ салла, ёқаси йўқ сўфи кўйлагидан бўйни узун кўринади. Мумдек қоп-қора соқоли этсиз юзига ярашган, фақат чаккасига тушган оқи унинг ёши анчага бориб қолганидан далолат беради. У болаларнинг саломига қироат билан алик олиб, тўрға ўтиб, беқасам кўрпача солинган ўз курсисига ўтирар экан, бурчақдаги таёғини ёнига тортди.

Бугун пайшанба. Эртага дам олиш куни. Шунинг учун Охунд бир ҳафталик сабоқни яқунлаб, элакдан ўткази бошлади. Бировга очиқ юз билан ширин гапириб, бировни дангасалиги учун койиб кунни пешин қилди. Намозга чиқиш олдидан кичкиналарни озода қилиб, катталарни таҳоратга ундади. Ўзи имомликка ўтиб, айвонда намоз ўқиди. Намоздан кейин талабаларга ўтирилди. Насихат қилиб, инсофга чақирди. Жаҳаннам даҳшатлари билан кўрқитди, кейин илм-маърифатга ўтиб, фазлу уламолар шаънига мадҳия айтди.

— Оллоҳ таоло кўзи очиқ, оқ-қорани таниган, инсоф

ва саховат дарёсидан нўш этган бандасини яхши кўради ва ёрлақайди, азизу мукаррам тутади. Билиб қўйинг: боғбондан боғ, баҳодирдан қилич, донодан шогирд, наққошдан безак, шоирдан ашъор, меъмордан бино, муаррихдан китоб, отадан зот қолади, — деди-ю, бирдан Машрабнинг ёнида ўтирган Эргашга кўзи тушиб қолди, — сендан эса, дод қолади, — деб сўзини яқунлади. Ҳамма ҳайрон бўлиб бир чеккада бесўнақай ўтирган буқаникидек бўйни қисқа, бит кўз, бақалоқдан келган, ўртоқлари орқасидан «Эргаш калта-халта» деб лақаб олган талабага қаради. У шошиб қолган, ўпкадек қизариб кетган эди. Нима гапигига фаҳми етмаган кишидек салласининг узун пешини ҳадеб ҳимарар эди.

— Саллани тинч қўй, тур ўрнингдан! — деди Охунд. Талмовсираб қолган Эргаш калта ўрnidан аранг турди ва Охунд кўрсатган ерга бориб тек бўлди.

— Бу жанобнинг мушталари жуда катта. Кеча мактабдан кетатутиб Мамажон бўзчининг ўғлини оғзибурнини қоп-қора қон қилган. Бу ҳам етмагандек онасини бўралаб, оғизга олиб бўлмайдиган беодоб сўзлар билан ҳақорат қилган. Тўғрими? — деди ўз оғзидан тасдиқлатмоқчи бўлиб Охунд.

— Ўзи нега сўқади? — деб тўнгиллади пакана.

— Ёш боланинг сўкиши баҳор ёмғиридай гап — ўтади-кетади. Шунга қонига белаор уриш керакми? Мен сени шунга ўқитдимми? Ноинсофликка ўргатдимми? Зўравон ва беодоб бўл дедимми, бетавфиқ. Бу беодобликни қайси китобда ўқидинг, кимдан ўргандинг? Бу зўравон, — деб яна товушини ўзгартириб талабаларга қаради Охунд, — тунов куни ҳам бир беодоблик қилганлар. Ғариб бир қўшнилари бир энлик ариза ёзиб беришни илтимос қилса, ҳақ талаб этганлар. Чақа берса, танга сўраганлар. Бир коса туршак чиқарсалар, ҳовлига сочиб юборганлар. «Мен пайшанбаликка домламга унга тухум солиб, қуймоқ олиб бориб, илм ўрганганман», дебдилар. Бир бандани мўмин, ғариб бечоранинг ҳожатини чиқариб, савобга қолмайсанми, дуосини олмайсанми!

Олтин олма, дуо ол,

Дуо олтин эмасму,

деганлар машойихлар! Ҳазинага кирган мушукнинг олтин у гавҳар билан нима иши бор, унга сичқон бўлса бас, деганларидек сенга илм юқмайди, хаёлингга шайтон васвасаси! Ана, бугун олиб келган пайшанбалиги-

нгни тугунини ҳам ечганим йўқ, олиб кет! Мен пайшанбалик учун мактаб тутган эмасман, азбаройи фуқарога, унинг гумроҳлигига раҳмим келганидан қиялман. Оллоҳ таоло менга берган жиндай маърифатни тарқатмоққа ният қилганимдан бу мушқулу савоб ишни бўйнимга олганман. Худога шукр, муҳтож эмасман, ерим бор, сувим, қўша-қўша ўғилларим бор. Зотан, одам боласи дунёга мол-дунё орттирмоқ учун эмас, Оллоҳнинг буюрганини, Пайгамбари Мустафонинг айтганларини бажо келтирмоқ учун келгандир. Сен тентак пайшанбалигингни пеш қилиб, эл-юрт олдида ўз нодонлигингни фош этасан. Бу гап менга, иншооллоҳ малол келмайдур. Сенинг шунчалик гумроҳлигингдан ҳижолат тортамен. Мендан таълим-тарбия олаётган боланинг бунчалик бефаҳм, бефаросатлигидан хижолат тортамен. Менинг даргоҳимдан аҳли илм эмас, бўйни йўгон зўравон ва таъмагирнинг етишиб чиқаётганидан хижолат тортамен. Кел, мени ортиқча гуноҳга ботирма, сеникисиз ҳам гуноҳларимиз кўп. Оллоҳнинг Ўзи кечирсин! Эртадан бошлаб сенга жавоб!

Бозор Охунд титраган қўллари билан остидаги жойнамозни йиғиб, тахмонга ташлади. Унинг чап қоши пир-пир учарди. Бу унинг ноҳақликни кўрганда, бирон-бир талабасининг ножўя хатти-ҳаракатини сезганида пайдо бўларди. Шунинг учун болалардан биронтаси сал ҳаддан ошса, «бўлди, қуюшқондан чиқма, бўлмаса, домланинг қоши пир-пираб кетади», деб қайтаришарди.

Айвонда қуюқ туман бўлиб сукут чўқди, пашша учгани, Эргаш калтанинг нохуш нафас олиши эшитилди. Домла ковушини кийиб, ҳовлига тушиши билан ҳамма бола жойидан кўзголди. Фақат Эргаш калта ҳамон намоз ўқиган ерида ўтирар эди. Кейин бирдан ирғиб туриб, Охунднинг оёғига ташланди, ҳўнграб йиглаб юборди:

— Маъзур тутинг, тақсир. Бу нодонлик энди такрорланмайди, Худо ҳақи такрорланмайди!

— Худони ўртага солма, нодон. Ёлгончи қасамхўр бўлади, — Охунд орқасига қарамасдан ҳовлидаги кичкина эшиқдан боғчага чиқиб кетди. Салдан кейин унинг йўтали эшитилди. Йўтал анча олисдан келарди.

Машрабнинг Эргашга раҳми келди, унинг олдига бориб, ўрнидан турғизди:

— Яхши қилмабсиз, Эргаш. Тақсиримнинг астойдил жаҳллари чиқди. Энди сабр қилинг.

Эргаш бирдан Машрабнинг яктаги баридан тортди:

— Машраб! Сиз ўртага тушинг, сизнинг сўзингизга қирадилар, сизни яхши кўрадилар. Жон Машраб! Оллоҳ хайрингизни берсин!

Машраб нима қилишини ва нима дейишини билмай икки ўт ўртасида қолган одамдек фикр қилиб турар экан, Эргаш секин унинг қулогига деди:

— Менда қолмайди! Арзигулни биласизми?..

Машрабнинг устидан совуқ сув қуйгандек кўзи чарақлаб кетди: «Бу Арзигулни қаёқдан билади?»

Машраб Эргашнинг кўзига тикилди. Унинг кўзида «мен ҳаммасини биламан. Сен ишимни тўғрилади, мен ҳам сенга яхшилик қиламан», деган ифода сезилиб турар эди.

Машраб аниқлагунча бўлмай, Охунд кўринди ва қўлини талабалардан бири тутган сочиққа артиб, Машраблар турган томонга назар ташлади.

— Сизга арз қиялгимиз? — деди Охунд. — Бейфойда. Унинг ўзи тавба қилса ҳам, феъли тавба қилмайди.

— Астойдил ўкиняпти, тақсир! Бу галча маъзур тутинг. Мана, биз кафил! Энди бундай номақбулчилик такрорланмайди.

Охунд унинг гапини эшитмагандек кичик ҳужралардан бирига йўл олди ва Машрабни чақирди:

— Машраб, қани, бери келинг! Бошқалар жой-жойига ўтсин.

Машраб ғиқ этолмасдан Эргашга бир қаради-ю, домланинг кетидан ҳужрага кирди. Эргаш турган ерида туриб қолди. Бақрайган кўзлари ўлик бузоқниқига ўхшарди. Шу хунук қарашни анча вақтгача Машрабнинг хаёлидан кетмади: наҳотки, унинг кўзи шунақа қаттиқ! Шу маҳалгача сезмаган эканми?

Машраб шу хаёл билан кириб борганда Охунд ҳужранинг қозигига тўнини илар эди. Машрабнинг кириб, эшикни орқасидан ёпганини сезди, шу турганича салмоқлади:

— Бекорга ўртага тушяпсиз, ўғлим! Эргаш қора кигиз, ювган билан оқармайди. Ахир, бу қилигини илк маротаба кўрсатаётгани йўқ.

Машрабнинг эсига ярқ этиб бир воқеа тушди. Шунда ҳам анча кўнгилсизлик бўлган, озор чеккан мактабдош ўртоғи Охундга айтаман, деб анча тихир-

лик қилган, лекин Машраб уни бу ниятидан қайтарган эди.

Бу воқеага анча бўлган эди. Ўша ўртоғининг акаси уйланаётган эди. Ғуралар айни курсиллатиб ейдиган, олам кўм-кўк пайт эди. Эргаш совуқ тўйга чўнтагини ғўрага тўлдириб келди. Болаларга улашди. «Ҳали мен айтганда ейсанлар» деди. Бир маҳал сурнай чалиши билан «қани, бўёққа келларинг», деб болаларни сурнайчининг қаршисига тўплади. Ва «қани, бошладик» деб кўм-кўк ғўрани оғзига солиб, курсиллатиб чайнади. Болалар ҳам ундан кейинда қолмай, ким тез ейишга ўйнаётгандай чайнашар эди. Бир маҳал сурнайнинг оҳанги бузилди. Сурнайчи оғзини тўлдириб келган сўлакайини бир четга ташлади. Яна чалмоқчи бўлиб ўнгланди-ю, чалолмади. Болаларга ҳўмрайиб, куйини бошлади, аммо куйи қовушиб келмади. Ахийри, бўлмагач, дағал гапириб ҳайдади. Йилтироқ этик ила янги беқасам тўндаги Эргаш кийимини пеш қилгандек олдинга чиқиб, қаршилиқ билдирди. «Биз ҳам тўйга келганмиз» деб дўқ урди-да, яна битта ғўрани оғзига ташлади.

«Бор, ғўрангни нарига бориб е!» деди сурнайчи. Хуллас, уялган болалар нари кетган бўлса ҳам Эргаш турган еридан қўзғалмади. Ҳамон ғўрага боши қоронги хотиндек бирининг кетидан бирини олиб, оғзига солаверди. Унга ҳеч ким ботиниб, «кет, нари бор» дея олмасди, ахир обрўли бойнинг ўғли! Шунда бир мўйсафид келиб, унга ёлворди: «Бойвачча ўғлим, қўйинг, камбағалнинг не ҳасратда қилган тўйидан файз кетмасин», деб курагини силади. Кейин Машраб билса, Эргаш буни атайин қилаётган экан. Ғўрани кўрган сурнайчи оғзи сув очиб, сурнайини пуфлолмас экан! Эргашнинг тўйга айтган болада қасди боракан!

Машрабнинг хаёлидан бу кўнгилсиз ҳодиса ўтган бўлса ҳам, нима учундир, барибир унинг ёнига тушди:

— Ёшлиқ қипти, тақсир...

Охунд шарт унинг сўзини бўлди:

— Гап ёшлиқда эмас, бўтам, ҳаром-ҳариш топилган давлатда! Буларнинг эгни бутун, қорни тўқ, кучини қаёққа ташлашни билмайди. Булар саратоғда эриниб, совуқ сувга бетини ювмайди. Отасининг давлати ва шу давлат туфайли орттирган обрўйга суянади. Булар «Пулим бор — узун тилим бор — нима гамим», деган йўсинда иш тутади. Пулнинг ҳидига семириб юрибди. Асли нодон. Нодонни ўқитмоқ — шўр ерга уруғ сеп-

моқ, кар қулоққа ҳикмат айтмоқ, ўлик билан кенгашмоқ, оқар сувга хат битмоқ билан баробар, бўтам, — Охунд хомушланиб, ўйлаб қолди: — Хўш, қаерга келган эдик? Эътиқодига шайтон уя қурганлар билан бўлиб хаёлимдан кўтарилибди, бўтам!

Машраб Охунд қаршисига одоб билан чўкка тушиб ўтирди. Қуръони шарифнинг чўпхат солиб қўйилган саҳифасини эҳтиром билан очиб, ёстиқнинг устига қўйди. «Бошлай берайми, тақсир?» дегандай Охундга қаради. Охунд бошини силкиб ризолик бергач, уйда тайёрлаб келган сурасини қироат билан ўқий бошлади. Охунд бошини сомеъларча қуйи солиб, кишини мафтун этадиган ажиб мусиқани тинглаётгандек Машрабнинг қаршисида, қалин кўрпача устида ўтирарди. Машраб эса, қироатининг оҳангида бешиктебратардек икки ёнига тебраниб, товушининг борича ўқир эди. Охунд бирон ерида сакталик сезса, товушсиз, бир қўлини сал кўтарар, Машраб шу замон тўхтар эди:

— Нега шошасиз, бўтам, пойгага кетаётганимиз йўқ. Ё бирон ерга борадиганмидингиз? Хаёлингизни бузмасдан диққатингизни бериб ўқинг!

«Бир ерга бормоқчимидингиз» жумласи Машрабнинг ёдига эндигина хаёлидан кўтарилган Арзигулни туширди, кўз олдига тулаи ҳовли келди.

У керагидан ортиқроқ танаффус қилиб қолди шекилли, Охунд ҳушёрликка чақирди:

— Саломатлигингиз яхшими, бўтам? Галати кўри-наси?

— Йўқ, унчаликмас, тақсир! — деди-ю, Машраб яна шоша-пиша бошидан такрорлади. Қироат Охунд кутганидек чиқмади шекилли, очигини айтди-қўйди:

— Йўқ, бўтам, бугун бошқачасиз. Ниманидир мендан яширяпсиз. Майли, қани, бошидан яна бир такрорланг-чи. Ё юзингизни совуқ сувга чайиб келасизми? Майли, боринг, бўйниларингизни қўшиб ювиб келинг.

Машраб билдики, шунча йилдан бери ихлос қўйиб келаётган, уйига кутубхонасидан китоблар бериб турган устозини хафа қилиб қўядиган. Ахир, бу ҳужрага, Охунд тили билан айтганда «қорихона»га ҳамма таклиф этилавермайди. Бу ерга Охунднинг назарига тушган, у ихлос қўйган ва ҳўрматлаган, укуви бор, товуши яхши талабаларгина киради. Анави хонада эса, Охунд риёзиёт, фалакиёт, мантиқ ва фалсафадан қўшимча сабоқ беради. Бу ерга ҳам Машраб кириб туради. У ер

аслида Охундининг яхши китоблар сақланадиган алоҳида уйи. Бир куни Машраб холи қолганда китобларнинг баъзи бирларини назардан ўтказган ва домланинг шунча илм билан қизиқишига ҳайрон қолган эди. Улар орасида Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг «Китоб ал-мухтасар, фи-ҳисоб ал-жабр вал муқобала», Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг «Мезони ул ҳикмат», «Китоб ус-сайдана», Алишер Навоийнинг «Хамса» ва «Чор девон»и, Бобурнинг «Бобурнома», Абу Али ибн Синонинг «Китоб уш-шифо», «Китоб ун-нажот» ва яна «Қобуснома», «Китоби Муҳсиний» каби бир талай Машраб эшитган-эшитмаган китоблар бор эди. Уларнинг ҳажмигина эмас, муқовалари ҳам ҳар хил: бири чарм муқовада, бири ипакка ўралган, биттаси эса қалин букилмас муқовада. Улар қаторида яна қанча турли-туман китоблар борки, уларга Машрабнинг кўзи ҳам тушмаган. Бу хонада эса Хўжа Аҳмад Яссавийнинг яхши кўчирилган чиройли «Ҳикмат»и ва Қуръоннинг Боғдоҳ нусхаси билан яна бир қанча улуми динияга хос китоблар бор. Охунд яқинда алақаердан Хўжа Исмоил саҳвий-Бухорийнинг алақандай китобини топиб, уч-тўрт кун терисига сигмай, қувониб юрди:

— Илоҳият хазинаси! Ёшлигимда бир ўқигандим-у, лекин ўзини қўлга туширолмай юрган эдим. Жуда яхши бўлди. Буни қаранг, соҳибкорликка ўтиб бораётсам, бир хотин юз пардасининг остидан омонатгина чиқариб турибди. «Сотиладими?» десам, «Ҳа, айланай, қадрига етганга сотаман» дейди. Нима китоб экан, деб бундоқ илк саҳифасини очсам, ҳазрат Исмоил Бухорий, шунча вақтдан бери излаб юрганым! «Неча пул, онажон?» десам арзимаган пулни айтади. Билдимки, бу қадрига етмаган хонадонда узоқ ётган, сандиқзадами ёки четроқ ерда қолганми, алақандай моғор аралаш нордон ҳид келяпти. «Буни ким ўқирди, она?» десам, «Отамдан қолган ёдгор. Болалар кўзидан четроққа олиб қўйган эдим» деди. «Отангиз ким ўтган?» дейишга тилим бормади. Бунинг устига, кишилар ўтиб турибди, йўл усти, бозор боши. Айтган нархига сал қўшиб, рози қилдим-да, қўйнимга урдим. «Она, рози бўлинг. Ҳар ўқиганимда отангизни ҳам дуо қилиб тураман», деб кўнглини кўтардим. Муҳтожлик бозорга олиб чиққан, бўлмаса, бозорга чиқадиган китоб эмас бу, Машрабжон, хазина, кўп уламоларнинг орзуси бўлган ноёб китоб!

Машраб қизиқиб қўл узатган эди, Охунд аввал бир ўпиб, кўзига суртди, кейин унга берди. Машраб илк бетини кўздан ўтказар экан, завқи ичига сигмаган Охунд ҳамон энтикиб сўзларди:

— Сал кам етти юз муқаддам тартиб берилган китоб-а! Бухорий ҳазратлари жуда улуг зот ўтганлар. Ўзлари асли Бухорои Шарифдан. Кўп шуҳрат қозонганлар. Ўша пайтда ҳам бидъатпарасту ичи қора киборлар бор экан-да, шундай улуг зотни она юртларидан чиқиб кетишга мажбур этган. Адашмасам, Бухородан кела туриб, шу Самарқанд атрофида бир қишлоқни макон тутганлар. То жон таслим қилгунча шу ерда гарибона яшаганлар. Қабрлари ўша атрофда бўлиши керак. Ҳамма азизу мукаррам кишилардек шон-шараф нима, доврўг нима, бойлик нима, роҳат, майшату рўшнолик нима билмай, катта-кичик зодагон ва таъмагир уламолардан туртки еб ўтганлар. Во дариг, бу дунё шунақа экан! Парвардигори оламдан ўзга меҳрибон йўқ.

Ана шунда Машраб севимли устои Мулла Бозор Охундининг ҳам юрагида анча-мунча ғам-андуҳи борлигидан хабар топди ва ичида ўкиниб қўйди. Наҳотки, шундай баобрўй одамнинг ҳам ғами бўлса!

Машраб ташқарига чиқиб, юз-қўлини ариқда қайта-қайта ювди. Муздай сув унинг губори ва ҳордигини чиқаргандек бўлиб, шошмасдан артинди-да, салом бериб, яна ҳужрага кириб борди. У кириши билан Охунд кўриб ўтирган китобини аста ёпиб, ёнига қўйди. Машраб бу китобни таниди. Бу ўша қимматбаҳо Исмоил Бухорий асари. Топиб келган кундан бери домла уни еру кўкка ишонмай ардоқлаб юрибди.

Машраб бояги сурани яна катта диққат ва ҳарорат билан такрорлади. Бу галгиси Охундга мақбул бўлди шекилли, юз-кўзи ёришиб, мийигида мамнун табассум пайдо бўлди.

— Бу бошқа гап, бўтам. Қироатингиз маромига етиб қолибди. Энди адашмас қилиб, пухталаб ёд олинг. Биласизми, буни нима учун айтяпман?

— Йўқ, тақсир!

— Шу йил рамазонда сиз билан Лутфиллани Қуръонга ўтказмоқчиман.

Бу ёш муллавачча учун катта ҳурмат ва обрўй эди. Буни яхши билган Машраб ичидан қувониб, бир томондан ваҳима босди: удалай олармиканман? Масжид тўла аҳли мўмин қаршида салобат босиб, дуақулниб қолмасмикинман? Қироатим мақбул тушарми-

кин? Маъкул тушарки, домлам бу ишга бошлаяпти. Ахир, Охунднинг биринчи қалдиргочи эмасман-ку. Бир нарсага кўзи етадики, таклиф этяпти.

— Шундай, ўғлим, ана шунга қараб тайёрланинг. Менинг хизматимни, сизнинг қобилиятингизни аҳли юрт, аҳли уламо кўрсин! — деди ишонч билан.

— Ишончингиз учун қуллуқ, устод!

— Ҳали бу бошланиши, бўтам. Сиздан менинг умидим катта. Эл аро хуш нафасдек таралиб бораётган газалларингиздан ҳам хабарим бор. Оллоҳга шукроналик ўқийман. Шояд сизнинг улугвор шоир номингиз қаторида каминанинг номлари ҳам зикр этилгудек бўлиб тарихда қолса!

— Шундай ҳам номингиз табаррук, тақсир. Сиз туфайли севимли Намангонга қўшиб сизни ифтихор билан тилга оладилар.

— О, ўғлим, бу бугун. Эртага-чи? Ўн йил кейинчи? Муаррих бўлиб китоб ёзмадим, шоир бўлиб ашъор. Фалакиёт ва риёзиётга ихлос қўйдим-у, бирон иш қилолмадим. Ахийри, мана мактабдор бўлиб ўтирибман.

— Бахтингизга Мирзо Муҳаммад Тарагай Улуғбек замони бўлармиди?

Мулло Бозор Охунд яшнаб кетди ва деди:

— Оҳ, қани эди! Тарки дунё қилиб, донишманди фалакнинг расадхонасидан ташқарига чиқмасдим. Осмон сайри билан кўнглимни яшартиб, илму маърифат билан кўзимни очардим. Минг афсус, шундай улуг зот ҳам бу феъли тор дунёга сигмадилар. Фисқу фужурни касб қилиб олган гуноҳи азимлар у тилла бошни еди. Минг афсус...

— Мирзо Улуғбек туфайли ичи кибр ўгли Абдуллатиф қотил ҳам тарихга кириб қолди, бу қизиқ! — деб ажабланди Машраб ва яна фикрини кутгандек унинг оғзига қаради.

— Ана шунга дод дейман, бўтам, водариг, бу дунё буқаламуну бевафо! Яхшининг қаторида қотил билан жоҳилу, бадбахт билан жаллод ҳам тарих саҳифасига кириб қолади.

— Яхшидан ибрат оладилар-у, ёмондан ҳазар қилдилар, тақсир.

— Бу-ку, тўғри, лекин ёмонларнинг қоғоз бетига битилмоғи-ю, тилга олинмоғини асти истамас эдим! Ҳар тилга олганимда гуноҳи азимга ботаётганга ўхшайман! Баъзан бу бадбахтларга бегуноҳлик либоси-

ни кийгизмоқчи ҳам бўладилар. Бу ундан ҳам баттар!

— Бу нодонларнинг иши, тақсир!

— Нодонлар эмас, бўтам, — исботлашга киришди Охунд, — баъзан ақли расолар ҳам уриниб қолади, Шайхулислом муфти бош бўлиб, ҳамду сано ўқийди. Тавба!

— Энди, тақсир! — деб устодига тасалли бермоқчи бўлди Машраб. — Дарё ҳар маҳал лойқа оқмайди. Тиниқ оқса ҳам баъзан итнинг оғзи тегади, барибир ҳаром бўлмайди.

Охунд қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди:

— Топдингиз, бўтам, топдингиз! Таъма борки, ҳақиқат рухсорига соя тушиб туради.

— Албатта!

Охунд ўзи билан суҳбат қиладиган шогирди борлигидан мамнун бўлиб, у билан яна бир неча дақиқа дардлашиб ўтирди-да, жавоб берди. Устига юклатилган вазифанинг масъулиятини яна бир таъкидлаб, хайрлашди.

Бу маҳал кун оған, кечанинг салқин шамоли туриб қолган эди. Кўчада бозор-ўчардан қайтган одамларнинг ҳаракати қизгин. Болалар уй-уйларига кириб кетиб, шовқин тинган.

Кўчага чиқиши билан Машрабнинг хаёли яна қочди. Бугун ҳам Арзигулнинг висолига етолмади, уни бир марта, фақат бир марта кўрса, майли эди! Охунднинг гапига қараганда, бу яқин кунларда қўли тегадиганга ўхшамайди. Ҳали домла сиқиб ёгини олади. Ҳар куни ҳам Охунд бугунгидек очилиб утиравермайди, шундай кунлар бўладики, домланинг қовогидан қор ёғиб, назаридан газаб тўкилади. Ҳар бир сўзни ўйлаб гапирасан. Оғзингга лой қопқоқ ёпса, нафасинг ичингга тушиб кетади. Хайр, Арзигул, сен билан кўришмоқ қорли чўққига интилмоқдек бўлиб қолди. Бўлмаса, чақирса эшитилгудек оралиқдамиз. Чорсу қочиб кетибдими, ана у, Масжиди жоменинг минори кўриниб турибди. Лекин ҳозир борганининг фойдаси йўқ. Мактабдан кетиб бўлган, эрталаб бўлса ким билади, қай маҳалда ўтади. Ўнлаб бола кирадиган эшикнинг қошида туриб бўлмаса! Гап-сўз, эътибор. Ким билади, тагин унинг ўзи нима дейди. Минг севганда ҳам «хуш келибсиз!» демайди. Бир қовоғини солиши бор! Шу қовоғини солишини ҳам бир назокат дейдилар. Чиндан шунақамикин? Ҳайдаса ҳам майли, бир кўрса эди!

МУЛЛА БОЗОР ОХУНДНИНГ СЕВИМЛИ ШОГИРДИ

Бозор Охунд Машрабнинг оёқ-қўлини шунақа чандиб ташладики, қимирлолмай қолди. Эрталаб келиб, қош қорайганда кетади. Ўша қорихонадан чиқмайди. Бир пайтлар кўзига муъжизадай кўринган бу хона энди уни толиқтирган, кўзи тушиши билан юраги орқасига тортиб кетади. Кечқурун ҳолдан тойиб уйига қайтади. Тайёр овқатни наридан-бери ейди-ю, ўзини ўринга ташлайди. Бир ёнида ётиб, бир ёнида туради. Алламбало тушлар кўради, лекин эрталаб туриб эслай олмайди. Арзигулни кўриш у ёқда турсин, ўйлашга ҳам вақт йўқ. У жуда узоққа кетиб қолганга, Машраб етиб боролмайдиганга ўхшайди. Лекин ҳар эсига тушганида юраги бир ҳаприқиб кетади.

Бозор Охунд Машрабга оғир бўлаётганини билади. Лекин сир бой бермайди. Фақат ўзини оқламоқчи бўлгандек баъзан-баъзан «Домланинг талаби талабани мулла қилади», деб қўяди. Аммо ўзи ҳам ҳазилакам қийналаётгани йўқ. Шу кунларда қовоғи салқиб, сўзларида аввалги шижоат йўқ, оёқ олишлари ҳам вазминлашган, салга жаҳли чиқади.

Ҳадемай рўза ойи ҳам етиб келди. Охунд Машраб билан Лутфиллани ҳамон сабоқдан кейин олиб қолади, одатдаги қаттиққўллик билан ҳар бир оятнинг тўғри ва оҳангдор талаффуз этилишини талаб қилгани-қилган. Қироатнинг сал бузилишига қўймайди, тинмай такрорлатиб ётибди. Баъзан асабий силтаб ташлаб, ўзи намуна кўрсатиб ўқиб беради. Чиндан ҳам Охунд Бағдодий деган усулда жуда қироатини келтириб, ҳар битта сўзни тиниқ талаффуз этиб ўқийди. Кишининг баданларини жимирлатиб юборади. Бир куни Машраб домланинг кўнгли ёришиб турганда тегишди:

— Бу — сиз, тақсир, сиздек ўқишга бизга ҳали ўн қовун пишиғи бор.

— Боши бузилган иш кейин тузалиб кетмайди, ўлим, бошидан пухта қилинг, кейин довуш ҳам ўқирмайди. Танбал бўлманг, бахтсизликнинг боши танбаллик! Қани бошидан бошланг, — дейди ва ўзи билан уларни ифтордан кейин масжидга таровеҳга олиб чиқади. Иккаласини икки ёнига ўтқазиб, тажрибали қо-

риларнинг қироатини эшиттиради. Эртасига эса, таҳлил қилиб беради:

— Каломуллоҳи шарифни бузиб ўқиш — гуноҳи азим, Оллоҳнинг қаҳри келади, — деб таҳдид ҳам қилиб қўяди Охунд.

Оллоҳнинг сўзини бузишдан қўрққан икки ёш яна астойдил қироатга киришадилар. Кўзни очибоқ қироатга тушадилар.

Ўглининг хатми Қуръонга ўтишини эшитган Валибобонинг боши осмонга етиб, унга маҳси-кавуш қилиб берди. Худди шундай ҳамкасабасининг қолип — шонини олиб (ўзи заифона тикмайдими!) Мулла Бозор Охундга ҳам ўз қўли билан орқа чокига дуранг ип ўраб, қўнжини узунроқ қўйиб, маҳси тикди, бозорнинг ман-ман деган устасига ковуш буюртирди. Иккаласини битта қилиб, Охунд ҳузурига ўз қўли билан олиб борди:

— Тақсир, улуг айём кунларида киярсиз!

— Ие, ие, ортиқча уринибсиз-ку, уста! Сиздан таъмамиз йўқ эди-ку! Чакки овора бўлибсиз, — деди Охунд очиқ юз билан.

— Камбагалчилик, хизматингизда бўлолмаймиз, — деди Валибобо ва бу билан шу вақтгача бирон-бир тузук совға-салом қилолмаганини айтмоқчи бўлди.

— Хизматингизга эҳтиёж йўқ, уста! Машрабжон бизга қатнаб тургани кифоя. Рўзгор важидан тортиб олиб қўясизми, деб баъзан ташвишланиб турамыз.

— Йўқ, йўқ, тақсир! Бемалол! Чоригда юрсак ҳам изни-ихтиёрини сизга берганмиз. Сиз жаноблари нени маъқул кўрсалар шу. Қора қозон, Худога шукр, бир амаллаб қайнаб турибди — қуюқ бўлмаса суюқ...

— Раҳмат, уста! Ўглингиздан умидим катта. Иншоолоҳ ниятимиз мустажоб бўлгай! Қариганингизда нонни ёғ билан ейсиз. Дуосини қилаверинг.

— Иншоолоҳ! Иншоолоҳ! Айтганингиз келсин, тақсир! — Устанинг кўнгли бўшашиб, кўзига ёш келди. Ҳатто икки томчиси то артгунича тиззасига оқиб тушди. Хижолат аралаш кўзларини артар экан, ачишиб келган димоғини аста тортиб, қўшиб қўйди:

— Камбагалчилик ҳам жонга теккан, тақсир!

— Пешонага берсин, уста.

— Албатта, тақсир! Нолимаймиз. Бировдан олдин, бировдан кейин яшаб турибмиз. Бой бўлмасак ҳам тани-жонимиз соғ, оёқ-қўлимиз бутун. Ногирон қи-

либ яратганда бандаи ожизнинг қўлидан нима келарди!

— Албатта! Ношукрлик яхшимас. Тани соғлиқдан ортиқ давлат йўқ. Оллоҳ таолонинг ўзи шафқат қўлини чўзса, бу кунларингиз ёмон тушдек ўтиб кетади. Мана, мулла Машраб, сал кунда сизни тўрга чиқариб, етти қават кўрпачанинг устига ўтқазиб қўяди.

— Иншооллоҳ, тақсир, иншооллоҳ! Умид шу шогирдбаччангиздан, биз энди ўтдик алифни калтак деб. Неки кўрсак энди, тақсир, сизнинг марҳаматингиз туфайли бўлади, болага кўп меҳнатингиз сингди, — деди уста яна кўзига ёш олиб. Шунча ёшнинг қаёқдан келаётганини ўзи ҳам билмасди. Ахир, бунақа йиғлоқи, кўнгли бўш эмас эди-ку. Ҳа, қарий бошлабди. Ёшлигида унар-унмасга йиғлаган кексалардан куларди, мана ўзининг ҳам кўзлари серёш бўлиб қолибди. Ё умрида яхши гап эшитмагандан, биров илиқ сўзлаб кўнглини кўтармаганидан, энди ана шундай киши топилиб, уни хурматлаб, яккаю ёлғиз арзандасини эъзозлаб кўкка кўтараетганидан кўнгли бузилиб кетдими?

— Меҳнатимга ачинмайман, уста! Кўп шогирдларим бор, озми-кўпми обрўй топдим. Устод зоти шундайки, қобилиятли болани ўқитишдан, таълим беришдан бениҳоя завқланади, хурсанд бўлади. Ниятига етаётгандек қувонади.

— Биз ҳам ишимиз яхши чиқса, харидорга маъқул тушса, яшнаб кетамиз, тақсир!

— Ҳа, балли! Ундай болага қувониб-қувониб сабоқ бераман. Фаҳми пўстаклардан Худо асрасин. Биттаси бор, бай-бай, бети ҳам чармдан қалин. Бунинг устига, қўли югурдак.

Уста гап Эргаш калта ҳақида бораётганини билмаса ҳам Охундинг гапи оҳангидан унинг анча ранжиганини сезиб, ўзича тасалли бермоқчи бўлди:

— Ахир, тақсир, беш бармоқ ҳам баробар эмас.

Унинг сўзини Охунд бўлди:

— Кечагина жавобини бердик! Лекин ҳали қулоғимиз тинчигани йўқ. Яна биз айбдор.

— Юрт-элчилик — кўпчилик дегандек, тақсир, билган топиб гапирди, билмаган қолиб. Лекин, тақсир, юзингиз амри эмас, менга ўхшаган бева-бечора, айниқса, сиздан хурсанд, тани-жонингизнинг дуосини қилади. Илоҳим, бахтимизга узоқ йиллар соғ-саломат юринг.

Охунд ўз шаънига айтилган мадҳиядан ўнғайсиз-

ландими ёки гапни чўзишни ўзига эп билмадимми, суҳбатни бўлди:

— Хўш, энди шундай қилиб, бу кавуш-маҳсининг пули қанча бўлади? Тортинмай айтаверинг.

— Йўқ, йўқ, тақсир, мени хижолат торттирманг. Ҳақиқа мундан-минг розиман. Яхши кунларда кийинг. Ўз қўлим билан яхши ният қилиб тикканман. Олинг!

— Ана шу яхши ният билан тикканингизнинг ўзи бизга зўр инъом. Лекин ҳақини олинг! — Охунд боғичига иккита кўзмунчоқ тақилган ҳамёнини ёнидан олиб, ичига қўлини тикди, шу тикқанича қўлини омай туриб, яна:

— Қанча бўлди? — деди.

— Йўқ, тақсир, мени хафа қиламан, десангиз, шу ишни қиласиз.

— Ахир, хизматингизга рози бўлсангиз ҳам, терисининг ҳақини олинг. Терисини сотиб олгандирсиз?

Ноилож қолган Валибобо ҳайрон бўлиб кафти билан бўйнини уқалади, кўзини ерга тикди. Бу орада Охунд ҳамёнидан пул олиб олдига қўйди.

— Камлик қилмайдими?

— Ортиқ! — деди Валибобо ва шундан бир озгинасини олиб, ёнига солди. Охунд эса:

— Бизни жуда сийлаб юбордингиз, уста, камига рози бўлинг, — деди.

Ҳурматлаган одамнинг хизматини оёғи эмас, боши билан юриб қиладиган Валибобо бўш келмади:

— Мингдан-минг розиман! От миндирсам камлик қилади, тақсир! Начора, иложимиз йўқ. Қўлимиз қисқа!

— Раҳмат, шу сўзингизнинг ўзи от миндирганингиздан аъло. Омон бўлинг. Энди Машрабнинг бошини иккита қилишни ўйласакмикин. Вақти бўлиб қолди, уста. Ўрикни ўрик пишигида-ю, анжирни анжир пишигида еган маъқул. Баъзан хаёли бўлинадиган бўлиб қолди. Шунга ўйлайдими, деган гумоним бор.

— Эҳтимол, тақсир! Бўйи чўзилиб қолди. Юзига алланималар тошиб юрибди.

— Пайқабсиз, уста, пайқабсиз, баъзан ёш-ялангнинг балоғат белгиси шу, — кулиб деди Охунд, — ҳаракатингизни қилаверинг, биз ҳам қараб турмасмиз.

— Шундай, тақсир. — Уста яна бирпас утиргач, одоб билан товуш қилиб кетмоққа ижозат сўради. — Суҳбатингиз ва маслаҳатингиз учун раҳмат, тақсир, энди бизга жавоб берасиз.

— Марҳамат! Тирикчилик билан банд одамсиз, сизни узоқ тутган гуноҳга қолади, — Охунд мийиғида чиройли кулиб, соқолини бир-икки силади. Узун фотиҳа ўқиб, жавоб берди ва эшиккача кузатиб чиқди. Хайрлашаётиб, яна таъкидлади:

— Машрабжонни хатмга ўтадиган куни ёдингиздан кўтарилмасин-а. Келинг-а!

— Нега эсимдан чиқади, тақсир. Тошга битилган-дек ёдимда туради.

Валибобо у кунни орзиқиб кутди. Бу орада не-не хаёлларга борди. Мулла Бозор Охундек бир улуг зотнинг назарига тушган ўғлини «сиз»лашга ўтди. Товушини очади ва ёқимли қилади, деб кунда наҳорга тухум илигиб ютдиради. У ёққа ўтса ҳам бўй-бастига қарайди, бу ёққа ўтса ҳам. Хурсандчилигидан ўзини қўйгани жой тополмайди. «Кимсан фалончи маҳсидўзининг ўғли фалончи масжиди Жомеда хатми Қуръонга ўтибди! Қандай бахти кулган оталар борки, ўғлининг обрўйини кўради», деган сўз қулоғи остида кеча-кундуз садо бериб жаранглайди. Бу, ахир, кичкина обрўйми! Бу онларни орзу қилганлар қанча! Ростдан ҳам ўғлим Машраб, текисликдаги тепадек кўзга ташланган бўлиб қолдимми? Кечагина ошиқ ўйнаб, ёнгоқ думалатиб юрган ўғлим-а! Ё тавба! Худо бераман деса, ҳеч гап эмас экан! Ишқилиб омадини берсин, фалончининг ўғлидек юзимни ерга қаратмади, эл-юрт олдига шарманда қилмади. Ҳаром-ҳариш едирмадим, ҳалол меҳнатим билан боқдим, ипак бўлмаса, ип кийдирдим, усти ямоқ бўлса ҳам кўнглига ямоқ туширмадим. Ҳа-миша Хизр жиловдорию Оллоҳ мададкори бўлсин!

Валибобо ҳар куни беш вақт намозида «Етимнинг мушқулини ўзинг осон қил, Худойим. Шарманда қилма. Сендан битгаю битга илтижом шу!» деб дуо қиларди. Бу ҳам етмагандек уни ҳеч нарсага уринтирмайди, ҳатто шамоллаб қолмасин, деб қўлини совуқ сувга урдирмайди. Туришига човгумда илиқ сув ҳозирлаб туради. Унга сари Машраб хижолат тортади:

— Бу нима қилганингиз, дада, кўрганлар нима дейди?

— Мулла ўғлига дадаси хизмат қиляпти дейди. Ўқи-мишли ўғил, саводсиз отадан юқори, деган машойихлар, болам. Бунинг айби йўқ.

Орзиқиб кутилган рўза ҳам етиб келди. Кўча-кўй, гузар, бозор боши кундузлари тинч ва кам одам бўлса ҳам, кун оғиши билан инига чўп тикилган арилардай гулжон ўйнаб кетади. Кимдир шу кунларга асраб

қўйган қовун-тарвуз, олма-анор ва узумини саватларда бозорга олиб тушади, қандолатфуруш пашмак пиширади, нишолда тайёрлаб, ўткинчига кўз-кўз қилиб, қиёми келганидан дарак беради. Болалар қўлида пиёла ёки қоса билан чуғурлашиб, уларнинг қулоғини битиради. Йўл ёқасида ўтирган, раста айланган тиланчи улардан кўп. Юз-кўзига ҳаё пардаси тутган қиз-жувонлар атторликда ҳина, Бухоро сақичи харид қиладилар, тиллаю кумуш йилгиллаган заргарликдан кўзлари ўйнаб ўтадилар. Бу дўконнинг соҳиблари сипо, у ерда одам кўп бўлмайди. Хуллас, рўза келибдики, шундай. Шом азони айтилиши биланоқ эса ҳаммаёқ сув қуйгандек жимиб қолади. Фақат девоналару беватанларнинг онда-сонда дайдиб юриши кўзга ташланади. Бадавлатларнинг хонаси ярақлаб, бева-бечораларнинг уйида «жинчироқ» милтиллайди. Хуфтонга яқин яна кўчада ҳаракат жонланади: кимдир ифтордан қайтыпти, кимдир ковушини шапиллатиб таровеҳга елади. Болаларнинг «Рамазон айтиб келдик эшигингизга, қўчқордай ўғил берсин бешигингизга! Ўчоқда кул, ҳамёнда пул, чиқара қолинг, жон амаки», деган шовқин-суронлари оламни туттади. Рамазондан бўшагач, тушган нон борми, қанд-қурс борми, туршак, ёнгоқ борми, чақа пул борми, ойнанинг ёруғида бир четга ўтиб бўлиб олишади. Чақани чангаллаб, кўчанинг бурчагидами, гузар бошидами хира чирогини ёқиб ўтирган баққолга чопадилар, қурт оладилар, обакидандон, pista оладилар. Саҳарда бундан ҳам қизиқ бўлади. Бошлаб, масжиди Жоме тепасида шаҳарнинг ман-ман деган сурнайчиси Мамажон сурнайчи ёнига ногорачи ўғли, карнайчи укасини олиб, наъра тортади, сал ўтмай унинг ёнига ҳаваскор ўсмирларнинг том бошидаги ногораси қўшилади. Кўрибсизки, оламни чилдирманинг гижбака-бангу, сурнайнинг қичқириви, карнайнинг гат-гати тутиб кетади. Уйгонганни ҳам, уйгонмаганни ҳам саҳарликка уйғотади. Фақат тун ярмигача дайдиган, ҳолдан тойган шўх болаларгина қум-тошдек қотиб ухлайдилар.

Мамажон сурнайчининг «ғийқ» этиб сурнай тортишидаёқ кўзини очган Валибобо бир чимдим ош қилиб дамладую ўғли Машрабни аста уйғотди:

— Туринг, ўғлим, ошни дамлаб қўйдик. Юз-қўлингизни ювгунингизча тайёр бўлади.

Шу кунларда машқдан бироз толган ва бунинг устига, Арзигул билан учрашиш иложини тополмай хит бўлиб юрган Машраб огриниб бошини кўтарди

ва ўтирган ерида керишиб, устига тўнини ташлаб, ташқарига чиқди: шунақа уйқуси келардики...

Сопол товоқнинг ўртасида дўппидеккина қилиб сузиб келинган ош ейилиб бўлгач, Валибобо чой ичатуриб ўглига раҳми келди. Шу кунларда анча ранги кетиб, ўзини олдириб қўйди. Кундан-кун сахарга туришда қийналяпти. Бугун-ку майли, кеча қўлидан тортгандек қилиб турғизиб олди. Ҳар куни уйғотишга хижолат чекади. Кўзининг киртайиб кетганини! Бу аҳволда хатми Қуръонга етиб бормай ётиб қолади.

Ўглига раҳми келган ота деди:

— Ўғлим, шу рўза бир-икки кун қазо бўлса нима қилади, толиқиб қоласизми, деб қўрқаман.

— Йўқ, дадажон, уят бўлади. Заҳмат чекиб тутилган рўзанинг савоби улуг дейдилар.

— Ахир, тиловатга ҳам куч керак.

— Худонинг Ўзи куч етказди, дадажон, ташвишланманг.

— Майли, болам, майли! Азбаройи жоним ачиганидан айтилман. Бўлмаса тилим борармиди... Узр, ўғлим!

Лекин ота кеча-кундуз ўглидан кўзини узмади. Овқатнинг тотлигини унинг олдига суради, олдидан гўшт чиқса унга узатади, чойнинг қуюгини унга туттади. Унга сари Машрабни совуқ тер босарди:

— Ахир, сиз ҳам рўза тугасиз, дада, ўзингиз енг. Ёшни Худо, кексани овқат асрайди, деган сўз бор!

— Мени қўявер, болам, мен арава кўрган чайир отман. Менга ҳеч нарса қилмайди.

Баъзан Валибобо ифторликка борган еридан нолиб келади:

— Одамлар қутуриб кетган, болам. Рўзи эликбоши ифтор қилибди, дастурхонда парранда сутидан бошқа ҳамма нарса бор, ё тавба! Бунча мақтанмаса! Бир кишининг қорнига қанча нарса керак?! Икки бурда нону бир пиёла чой, жиндай ширинлик. Йўқ, хандон pistaдан тортиб, миср хурмосигача топиб келиш шарт!

— Ҳойнаҳой, бу атрофнинг казо-казолари бордир?

— Албатта, содда болам. Уларсиз ифтор бўладими! Уйнинг тўри уларга, пойгаки бизга.

— Модомики, шундай экан, чираниш керак-да! Домлам кўринмадиларми?

— Йўқ. Эшитишимга қараганда, ифтору зиёфатга кам юрадилар. Йўлдош савдогарнинг келишини эшитиб, «Менинг ўрнимга бошқани айтақолинг, эликбо-

ши!» деб ўша заҳотиёқ жавоб берибдилар. Йўлдош билан ораларидан гап ўтган шекилли-да! Йўлдош бойвачча эмиш, кечагина мишигини тортиб юрган тирриқ дўқондор эди. Одамлар ҳам қизиқ — сал жир битганга дарров ипак тўн ёпади-я! — ўпкalandи Валибобо. — Энди Охунд билан тиклашиб юрганмиш. Сен қаёқда-ю, Охунд қаёқда! Пул қутуртиради, пул!

Машраб, Йўлдош бойваччанинг кимлигини билади. У тўполончи, урушқоқ Эргаш калтанинг дадаси. Домла билан бўлган ҳангомаси эсига тушди-ю, аста «ҳмм» деб қўяқолди ва суҳбатни якунлагандек бўлди:

— Чираниб қилинган ифторнинг савоби кам дейдилар устодим.

— Шу кишининг гапи тўғри, ўғлим, китоб кўрган одам-да.

— Гап китоб кўрганликда эмас, дада, шу ифтор, шу зиёфат, шу хайри худойи сабаб катта-кичик кўзига ташланмоқчи. Янада мавқе қозонмоқчи, обрўй ортирмоқчи бўлади. Ҳозир «Е, тўним!» замони, дада. Бу найранглар, билмадим, қачон барҳам ейди?

— Йилдан-йил авжга миняпти-ку, ўғлим, йўқоладими?

— Борниқида-да, дада, ҳамма ерда эмас.

— Албатта. Камбагал битига зиёфат берадими! Борнинг юзи ёруғ, қадами дадил, оти йўргалаб юради.

«Дадамнинг кексалиқдан кўзи хира бўлса ҳам, сўзи тиниқ», деб билган Машраб, унинг асабийлашиб, инсофсизлик ва дабдабадан гаши келиб бораётганини кўриб, суҳбатни тугатмоқчи бўлди.

— Энди, ётайлик, ҳадемай тонг ҳам ёриб қолади. Барвақт ишга ўтирадиган одамсиз.

Валибобо индамади, дуо қилиб сахарликка фотиҳа ўқиди. Осмонга янги чиққан ўроқ ой ўрикнинг тепасида бир тилим қовундек бўлиб турарди.

Ҳадемай, Машраб Қуръонга ўтадиган, не-не умидлар билан Валибобо кутган кун ҳам етиб келди. Шу куни Валибобо ишламади. Сартарошга чиқиб, соч-соқолини текислатиб келди, қўйлак-иштонини алмаштирди, қўлининг тирногини олди, иримини қилиб ҳовлини бир айланиб келиб, оёгининг тирногини олди. Мўм ва гулхайридан қорайган бармоқларини ариқ бўйига бориб, юмшқоқ ерга ишқалаб тозалади. Ҳар куни ўраб юрадиган салласини бошқа дўппига ўтказиб қайта ўради. Ковушининг четларини тозалаб, ярқиратган бўлди.

Икки-уч кунки Машраб Охундниқида ётиб қолади,

уша ерда қироат қилади. Бугун ҳам келмади. Уша ердан Охунд билан бирга жомега чиқар экан, Валибобо эса, ўз уйдан борадиган бўлган. Шунинг учун Валибобо ифторликни наридан-бери қилиб, ўзига оро бериб, кийим-бошини тузатиб Чорсу бурчагидаги пишиқ гиштдан ишланган, кунгурали устунлари салобатли масжиди Жомеъга кириб борганда масжид одам билан тўла эди. Ҳашаматли қандиллардаги шамлар тизими ҳамма ёқни чарогон қилиб юборган. Ерга игна тушса топилади. Жомеънинг тўр томонига туркман гиламлари, этагида эса рангли-рангсиз наматлар тўшалган. Биров ковушини, биров чоригини, биров этигини ечиб қўлига олган, четроқ жой излайди, киравериш тўлиб бўлган. Оёқ кийимидан хотиржам бўлгач, бирон танишининг ёнига ўтади, таниш-билишга салом бера туриб, салласининг пешини туширади ва чўккалайди. Ҳамма-нинг юзи-кўзида қандайдир мамнуният нури, ҳаракатларида сиполик, қарашида тинчлик ва хотиржамлик. Ун бир ой мобайнида қилган катта-кичик гуноҳларидан фориг бўлгандек ўзларини эркин сезадилар. Бу вақтда кўнгиллари юмшоқ тортган, унча-мунча гапларни писанд қилмай, узр айтишга тайёр кўринадилар. Турмуш гам-андуҳлари, туганмас ташвишлари шу лаҳзада унутилгандек, энди қайтиб келмайдигандек енгил нафас оладилар, кўнгиллари нур билан тўлиқ ва равшан.

Бир вақт Жомеъ имоми бошлиқ Бозор Охунд, ундан бир қадамча орқада Машраб билан Лутфилла ва яна бир неча киши ён эшиқдан чиқиб келди. Тўпланган жамоага салом беришиб, меҳроб томонга ўтишди. Имом олдинда, бошқалар унинг кетидан бир қатор бўлиб сафга тизилишди.

Валибобонинг кўзи ўглида. У бежиримгина салла ўраган, устида қора беқасамдан урингангина чопон, оёғида шу кунга атаб ўзи тикиб берган сахтиёнг маҳси. Машраб чўкка тушиб ўтирганда янги маҳсининг гирчиллаганини эшитгандек бўлди ота. Шу оннинг ўзида кўнглига армон чўкди: қурби етганида тўнини ҳам янгилаб берарди, қўли қисқалик қурсин!

Валибобо ўз хаёли билан бўлиб, таровеҳнинг бошланганини, қориликка ким ўтганини билмай қолди. Бундай қулоқ солса бир киши қироат билан Қуръон ўқияпти. «Ўғлимми?» деб синчикласа, бошқа одам экан! Ўзини ўнглаб, «менинг шу ердалигимни ҳеч ким билияптими?» дегандек атрофга оҳиста назар ташлади. Унинг наздида

атрофдаги сомеълар унинг ҳаракатини кузатаётганга, бир-бирига имо-ишора билан кўрсатиб «Анови киши Охунднинг ёнида ўтирган қори йигитнинг отаси бўлади», деб тушинтираётганга ўхшайди. Ваҳоланки, уни бу ерда ҳеч ким танимас, ҳеч кимнинг у билан иши йўқ эди. Лекин, нима учундир, Валибобо ўзини ноқулай сезарди, тер босиб келарди. «Мен бундайман, Машраб ўзини қандай сезаётганикин? Терлаб кетгандир?», деган фикрга келиб, бўйнини чўзиб олдинга қаради. Машраб бемалол, кўп қатори бошини қуйи солиб, сомеъларча ўтирарди. «Болам пишиқ, ўз ишини билади», деб ичида фахрланиб қўйди.

Салдан кейин тиловатга товуши хирилдоқроқ қори ўтди, ундан кейин Машрабга навбат келди. То унга навбат етиб келгунча Валибобонинг бўладигани бўлди! Вақт ўтиб таровеҳ тугаб қолаётганга, ўгли қолиб кетаётганга ўхшарди. «Нега навбат беришмаяпти? Қолдиришдими? Тоби қочдими?» деган ташвишли фикрлар билан бошини оғритиб юборди. Мана, ўгли бошладую у ўзига келди. Энди бошқа хил титроқ ва ҳаяжон бошланди; адашиб кетмасмикин? Тутилиб қолмасмикин? Қироати уламоларга маъқул бўлармикин?

Машраб эса, дадасининг ҳаяжони ва титроғидан беҳабар, қубба нусха шифтли, атрофи ажойиб бўёқлар билан келиштириб сирланган, деразалари катта ва баланд масжиди Жомеъни ларзага келтириб, бутун қобилияти ва уқувини ишга солиб, меҳру муҳаббат билан ўз ҳиссасига тушган сурани қироатини келиштириб ўқир эди. Унинг тўлишиб келаётган, лекин ҳали ҳам болалиги нуқси уриб турган янгроқ ва ширали товуши сукут денгизиде балиқдек сезиб, жавлон уриб юрарди. Сомеълар оппоқ саллали бошларини қуйи солиб, қироатига маҳлиё бўлиб тинглардилар. Лекин барибир унда-бунда семизроқ одамнинг пишилагани ёки касалванд кишининг хаё билан йўталган бўғиқ товуши эшитилиб қолмаса, ташқаридан кузатган одамга Жомеъда ҳеч ким йўқдек туюларди. Қандайдир сирли ва муаззам оҳанг масжид бўшлигини тўлдириб одамларга файзу ҳаловат уфурарди, кўнгилларини сокин туйғу ва илтижоларга тўлдириб, мўминликка, саботга, сабру қа-ноатга, шукроналикка ундарди.

Бирдан Валибобонинг кўнгли хира тортди. Ёнига қараб ўздан уч киши нарида ўтирган бировнинг мудраб қолганини, пастки лабининг осилиб «пиш-пиш» этиб силкинаётганини кўрди. Ундан нариги яна битта-

сини уйқу босиб қалқиб бориб келади, ўзини шунча қилади, тутиб ололмайди. Ёнидаги ҳамроҳи «Ўзингни тут!» дегандек биқинига туртади. Шериги бирдан кўзини очиб, ҳечким сезмадими дегандек атрофга аланглайди, «тирикчилик, кундузи қаттиқроқ ишлаган эдим» деб ўзини оқлайди.

Валибобо ўз хаёллари билан бўлиб, Машрабнинг тугатганини, бошқа бир қорининг янги сура бошлаганини билмай қолди. Бу ҳолидан ичида ранжиди: хаёлини чалғитмасан нима қилар экан? Унга деса одамлар мудрамай тош қотиб ухлаб қолмайдими! Мана шунча кун интиқиб кутган ўглининг қироатини охиригача эшитолмай қолди, эҳ, аттанг!

У бошини кўтариб, бўйинини чўзиб ўглига қаради. Машраб бояғидек яна сомеълар қаторида ўтирибди. Унга орқа бўлганидан бўйинини аниқ кўрди. Қизариб кетган, терлаган. Ҳаяжонланиб, фикри-зикрини йиғиб қироат қилганидан бўлса керак. Ўғлимизнинг бахти очилгани шу. Энди бошини иккита қилиб қўйсақ эди...

Валибобонинг ширин хаёлларини одамларнинг дув этиб қўзғалгани бузди. Таровеҳ тутаган эди. У ҳам одамларга қўшилиб ташқарига чиқди. Кимнингдир «Ҳой, биродарлар, ковушинлар адашгани йўқми?» деган ташвишли овозини эшитди, ёнидан ўтаётиб ўша одамнинг қўлида бир жуфт чакаги узилган эски ковушни кўрди. Кўнглидан «Ўз ковуши янгига ўхшайди, бечорани қўлга туширибди-ку» деган фикр ўтди. Бечора камбағалнинг кўзи жиққа ёш эди!..

Валибобонинг ясаниб-тусаниб, не-не умидлар билан масжиди Жомеъга келганини, ҳаяжон билан ўглининг қироатини тинглаганини ҳеч ким пайқагани йўқ. У одамларнинг муборакбод қилишини, унинг қўлини олиб «яхши фарзанд катта қилибсиз. Қироати жуда яхши, бахтини берсин, роҳатини кўринг» дейишини кутган эди. Йўқ, ҳеч кимнинг у билан иши бўлгани йўқ. Фақат масжиднинг нақшдор эшиги тагида бир кишининг «Ҳалиги ёш қорининг дадаси анови бўз чопонлик» деб шивирлаганини эшитди. Ибо-эҳтиёт билан бошини кўтариб кўзининг қирини ташласа, ўзининг дурадгор ён қўшниси. Кўз-кўзга тушганда юмшоқ табассумда сўрашган бўлди, охирида мамнуният билан қўшиб қўйди:

— Товуши яхши, уста! Роҳатини кўринг!

Ана шунда шу атрофдагилар ялт этиб унга қаради. Баъзи бировининг кўзида қизиқиш ва иштиёқ бўлма-

са, кўпчилик парвойи фалак эди. Лекин Валибобонинг наздида ҳамма уни қўлини ниш қилиб кўрсатаётгандек бир зумда қизариб кетди, муздай тер босди. «Қуллуқ, қуллуқ!» дегандек қўлини кўксига қўйиб турарди. Шу онда қаёқдандир пайдо бўлган Машраб:

— Дада, кетиб қолмадингизми? — деди.

— Йўқ, болам, сенсиз қаёққа бораман! — деган Валибобо фахрланиб кўзини унга қадади.

Осмон тиниқ. Юлдузлар чамани тўқис, яқин юлдузлар чарақлайди. Лекин осмоннинг бурчини қалин булут босиб келарди.

Эртасига Машраб мактабга бориши билан Охунд яна қорихонага чақириб қолди. Яна нима гап, деб кириб борса, хонанинг ўртасида Охунд турибди. Дераза рапидасида рўмолчага тугилган бир-иккита тугунча. Машраб кириши билан уларнинг бирини Машрабнинг қўлига туган Охунд алоҳида таъкидлади:

— Бунинг ичида қўйлак-иштонлик бўз бор. Уни Тошпўлат ҳаммолнинг болаларига берасан, етимчалар улуг айём — ҳайитда оҳорликсиз қолмасин. Ковушни эса, Ойша буви бор-ку, кампир, қуйи маҳаллали, ўша кишининг ўз қўлларига тутгин. Дуоларини ол! Тўқсондан ошдилар, табаррук она! Мана бу тангани эса, мазор бошига ташлаб ўт... Уқдингизми, ўғлим?

— Хўп, тақсир.

— Сизга жавоб. Ўшанақаси уйингизга кирсангиз ҳам майли, бугун сиз озодсиз!

— Қуллуқ, тақсир!

Машраб тугунчани қўлтигига босди.

V

ВИСОЛ ОНЛАРИ

Машрабнинг кўз олдида ҳамон ўша Арзигул турарди. У олтин узугининг йўқолган гавҳар кўзи бўлиб ҳеч хаёлидан кетмайди. Охунднинг қисигидан сал қутулиб, эркин нафас олиши билан яна баҳорнинг паға-паға оппоқ булутларидек босиб келаверди. Шунча вақт қандай сабр қилиб юрганига ўзи ҳайрон қолди. Хаёлида суратини солади, ғойибона суҳбатлашади, гўё уни яхши билади-ю, у қочиб кетганга ўхшайди. Баъзан узоқдан, қандайдир туманлик орасидан «Ҳа, ваъдаси ёлгон!» деб тургандек куринади. Ана шунда Машраб-

нинг юрак-бағри тутдек тўкилиб, энтикиб қолади. Ўша тутли ҳовли эшиги тагига айланиб бораверади. Ўқиш тугаб, қизлар тарқалиб кетган бўлса-да, у ерда Арзигулнинг йўқлигини билса-да, мактаби атрофида айланиб юради. Муъжиза рўй бериб, рўпарадан чиқиб қоладигандай юраги ҳаприқаверади.

Ҳайит қилиб келган холаси яна бир гапни жиддийроқ қилиб ташлаб кетди. Хайрлашаётги Валибобога таъкидлади:

— Энди, Машрабжоннинг тўйи шу ёздан қолмасин, почча!

Валибобо йўқ демаган бўлса ҳам ўз вазминлиги билан:

— Яхши, — дедию, кун бўйи хаёл суриб юриб, кечки пайт Охунда йўлиқди:

— Ўша куни ўғилнинг бошини иккита қилиб қўйишдан гап очиб эдингиз, тақсир, маслаҳатга келдим, — деди, — тўйлар жуда мен сендан ўтаман бўлиб кетган.

Валибобо уёғини қанақа қилиб тугатишни билолмай турган эди, Охунд мийигида кулиб ҳазиллашди:

— Битта ўғлингиз, чидайсиз-да, уста!

— Бор бўлса, юз-кўздан садақа, тақсир, йигит бир уйланади, қиз бир эрга тегади. Қўл ўлгур қисқа-да!

Унинг олдида ўша табассумида боқиб турган Охунд бирдан қаҳ-қаҳ уриб юборди. Унинг кулгусидан шундай жавоб кутганлиги, бунинг учун куйиб-пишишнинг ноўринлиги сезилиб турарди.

— Улар «мен сендан ўтаман» тарзида тўй қилса, сизга нима, уста?! Сизнинг Чорсуда қатор-қатор дўконингиз бормики, қирда ботмон-ботмон ерингиз бормики! Ё Хитойга қатнайдиغان карвонингиз борми? Ўз кўрпангизга қараб оёқ узатаверасиз-да.

— Энди эл-юртчилик... — дудуғланди Валибобо.

— Эл-юрт катта тўй қилинг, деб ёқангиздан тутяптими? Йўқ, ўзингиз ёқангизни мақтанчоқ, такаббурлар қўлига тутиб беряпсиз. Эл ҳеч нарса демайди, озгига кучи етмаган калондимоғлар гапиради. Бир кун гапиради, икки кун гапиради, кейин эсдан чиқаради.

— Шундайку-я, тақсир...

Охунднинг серсоқол бежирим юзига яна табассум таралди, тишининг оқи кўринди:

— Шаҳар ҳокимининг қизига совчи қўймоқчимас-дирсиз, ахир!

— Йўқ, албатта, тақсир.

— Ҳа, бўпти-да, — деди Охунд ва гуё фикрини йигаётгандек уйланиб қолди. — Аслида-ку, уста, никоҳ бир коса сув билан икки кишининг гувоҳлигида ўқиладиган нарса. Қариндошу қўни-қўшни билса кифоя. Етти маҳаллага жар солиш, тонготар базм, қўшалоқ карнай-сурнайю ногора, ҳаммаси кейин чиққан. На Худои таолога маъқул, на исломи шаърийга тўғри. Тушунтирсанг эл қулоқ солмайди. Элни-ку қайириб олса бўлади, лекин чала мулла билан бўйни йўғонни тавба қилдириб бўлмайди. Соқов гапирадигон, чўлоқ юрадиган бўлади, дегандек чала мулла билан пулдор бойвачча йўлда тўғаноқ. Дарров қаёқдандир фатво топишади, орзу-ҳавасни пеш қилишади.

— Бева-бечоранинг бели чиқиб кетгани билан ишлари йўқ, — мамнун бўлиб гап қўшди Валибобо ва «Камбағалга қайишадиган, ҳақ гапни айтадиган ҳам бор экан-ку. Шунинг учун бечора Охундни шаҳарнинг казо-казолари унча хуш кўрмас экан-да! Тўғри сўз туққанингга ёқмайди!» деб хаёлидан ўтказди. Охунд кўзига янада улугвор, янада меҳрибонроқ кўринди. Нега шундай шариатпарвар, эл гамини ейдиган кишилар турган ҳолда, бу оми халқ эгри йўлга кириб кетган? Рост гапни маъқуллаш шунчалик мушкулми? Бир маҳал, йигитлигида, «шундай ер-суви, давлати бўла туриб, кимсан фалончи деган мактабдор Охунд ўрта-миёна тўй қилиб, ўғлини уйлантирди» деган гапни Валибобо эшитган эди. Демак ўшандаёқ бу ишларнинг ортиқчалигини, исломи шаръийга хилоф эканини билган, оми эл йўлини эмас, шариат йўлини тутган экан. Балли-ей, Охунд, чийратма, пишиқ экан!

Охунд Валибобонинг фикрини маъқуллаб деди:

— Ҳа, балли, уста. Бева-бечорага қийин бўляпти. «Қўтанга бўри кирса, битта қўйликка қийин» дегандек, камбағалга жабр.

— Тўғри, тақсир, гапингиз жуда тўғри! Кишиларда инсоф қолмади. Ўзим бўлсам дейди.

— Охирзамон — қиёмат қойим яқинлашиб қолди-ми, деб қўрқаман, уста. Худонинг бу осий бандаларига раҳми келсин, бўлмаса, шариатдан жуда тойиб кетдик.

— Биз омилар буни билмаймиз, тақсир, сизга аён. Сиз китоб кўрасиз.

Охунд, устани жуда олиста, ваҳимали йўлга бошлаб кетганини билиб қолдими, ёки айтадиган фикри тамом бўлди, гапни яна айлантириб Машрабнинг уйланишига тақади:

— Қўрқманг, уста, тўйни бошлайверинг. Худонинг ўзи етказди, Оллоҳ таоло «бандам, эзгу ишингни бошлайвер, мен борман» деган. Ўзи ҳозир-нозир!

Охундининг олдида кўнгли тўлиб, руҳи ёришиб чиққан Валибобо тўйнинг енгил кўчишига имони комил бўлгандан ниятининг отини йўрғалатиб қолди. Шу вақтгача қаттиқ туриб олмаган бўлса ҳам, ўғлини кўндирилмаган уста, энди жиддийроқ киришади. «Хўп де, болам, айни уйланадиган вақтинг» деб қисталанг қилади. Кечаси яна холаси келиб кўз ёши қилиб кетди. «Кўнглингда кишинг бўлса, уни айт, кўрайлик, суриштирайлик. Ҳар ким кўнгли тусаган ошни ичади», деди.

«Оҳ, — деди ўшанда Машраб ичи зил кетиб, — кўнглимдаги кишини жон деб айтардим, ўша кўнглимдаги киши қани? Бир кўрдиму йўқотдим. Лочин бўлиб кўкка учдими, балиқ бўлиб сувга кириб кетдими — билмайман, билмасдан армондаман, холажон!»

Машраб билдики, дадаси билан холаси энди қаттиқ олди, қўйиб юбормайди. Тиш билан ечиладиган тугун пайдо бўлди. Демак, Арзигул билан учрашувни қандай бўлмасин йўлини топиши керак, лочин бўлса осмонга чиқиб, балиқ бўлса, дарёга шўнгиб. Бошқа илож йўқ. Шу холаси бўладиган бўлса, ҳали биттасини топиб келадида, «Мана шу сенбоп. Қаламдек қоши бор, юлдуздек кўзи бор, қадди-қомати келишган, оёқ-қўли чаққон», деб бошини қотиради. Хола билмайдики, ҳали яхши кўрмаган бўлса ҳам, у мақтаган ҳурилиқодан яхши, оламда тенги йўқ, ҳар қарашидан эзгулик ёғадиган ўз кишиси бор.

Кунни кеча Охунд ҳам сабоқдан кейин Машрабни яна қорихонага таклиф қилиб қолди. «Яна нима ишни бошламоқчи» деб Машраб кириб борса, кулиб қарши олди. Ҳар вақтидагидан кўриниши, чеҳраси очиқ, кўзлари ёниб турибди.

— Ўтиринг, ўғлим, — деди мулойимлик билан Охунд ва Машрабни бошдан-оёқ қараб чиқди. Унинг буйи чўзилиб, йигит тусига кирганига қаноат ҳосил қилдими ёки кўнглидаги алақандай саволига жавоб топдими, салмоқлаб гап бошлади:

— Бўтам, тунов кунни падари бузрукворингиз келиб эдилар, кеча яна масжидда йўлиқдилар. У киши бир эзгу ишни бошлаш ниятида юрибдилар. Оқ-қорани таниган, эсли-ҳушли йигитсиз, танангизга ўйлаб кўринг. Ортиқча гоҳликка ўрин йўқ, бўтам. Модомики, пайти келган экан, рози бўлмоқ керак. Бу иш Парвардигори

оламга кўп хуш келади. Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам ҳадисларида бу ишни улуглаб, бандани мусулмоннинг фарзанди қанча кўп бўлса, шунча маъқул деганлар. Зотан, уйланишдан мақсад фарзанд кўрмоқ. Муҳаммад умматининг сонини кўпайтирмоқдир. Сизнинг бу эзгу ишдан бош тортишингиздан бир оз ранжидим, бўтам!

Шунча йил таълим олиб, унинг бир сўзини иккита қилмаган, ўзининг итоаткорлиги билан домланинг ҳурматини қозонган Машраб, бу хилдаги суҳбатни кутмаган эди. Уни тер босди, қизариб кетди. Устои қошида бошини яна қуйи туширди, ахийри «Домламни чиндан ҳам ранжитиб қўйибман шекилли» деган андишага бо-риб, аста деди:

— Бош тортганим йўқ, устод!

Шогирдининг эзилиб кетганини кўрган Охунд оҳиста сийпалади:

— Демак, биз падари бузрукворингиз сўзларини гализ тушунибмиз-да, бўтам. Бош тортмаган бўлсангиз яна яхши. Шошмай, албатта яхши қиласиз, аввал суриштиринг, узук бармоққа, ёр кўнгилга ярашиқ бўлмоғи керак. Меҳрибон хотин меҳрибон биродари-қариндошдан, меҳрибон дўст ҳамдамдан ортиқ. Яхши хотин нақд олтин, деган машойихлар. Шайх Саъдий ҳазратлари бундай лутф этмишлар:

Хотин бўлса қобилу ақли расо
Эрин шоҳ этар, гарчи бўлса гадо.

Охунд бу форсий байтни келиштириб, қироати билан ўқиб бўлгач, мийғида сипо кулди ва аста қўшди:

— Тўғри, бир хотиннинг макри қирқта эшакка юк бўлади, деган мақол ҳам бор. Лекин бунисини ноқобил, бефаросат одам айтган, бундай тўзон гапларга қулоқ солманг. Китоб кўрган, ҳатто газаллар ёзиб юрган идрокли йигитсиз. Отангизни норози қилиб галга солманг. Отанинг кўнгли ўксиса, армонли иш бўлади, ота рози — Оллоҳ рози. Ҳар ишнинг ўз вақти ва ўз гашти бор. Ўттизга кирган йигитнинг ўтин терадиган ўғли бўлсин, деганлар. Қатиқони ҳам узоқ тутилса, суви ажралиб қолади, бўтам. Донолар «қирқ йил умр кўрган одам дунёнинг аччиқ-чучугини тотиган бўлади» деганлар. Бизга ишонсангиз бўлади!

Охунд охириги сўзини ҳазилнамолик билан айтди.

Аммо Машраб «Домлам ишонтиролмапти» деб ўйлаб хижолат тортди, жавобга шошилди:

— Албатта, тақсир, сизнинг ўзингизга ишонмасак... Сўзингиз амри вожиб.

— Ҳа, балли, бўтам, — Охунд Машрабнинг ризолигини олганига имони комил бўлиб ибратомуз насиҳатга ўтди. Унинг пайти келганда шоғирдларга шундай гаплар қилиб туриш одати бор эди.

— Бу олами мунавварда беш мўтабар зот бор, бўтам. Бири исм қўйган ота, бири аллалаган она, бири таълим берган устод, бири вафодор хотин ва яна бири қадрдон дўстдир. Беш нарсадан одам зотига зиён-заҳмат етади. Бири ёлгончилик, бири бевафолик, бири тилни тиймаслик, бири хасислик ва яна бири сабр-тоқатсизлик. Унутманг, бўтам, улуғликка эришмоқ учун йиллар керак бўлса, пасткашлик учун лаҳза кифоя! Илм одоб билан, бойлик саховат билан, куч-қудрат баҳодирлик билан қадрланади. Ҳаёсизлик билан кўп сўзлаш, кибрланиш билан бойлик кишини бебурд қилади. Чиройли кийим-бош кишининг ҳуснини очса ҳам, ақлга зийнат бўлолмайди, бўтам. Нафсини тия билган, ҳаром-ҳаришдан ҳазар қила олган одам энг кучли ва доно одам. Бир нодон дарёга сочган марваридни юз доно териб ололмайди. Ақл-фаросат билан иш тутиб, мулоҳаза билан яшамоқ керак. Идроксиз бош — суви қуриган булоқ, ахлоқсиз йигит — эгар-жабдуқсиз от, ҳаёсиз хотин — тузсиз таом, илмига амал қилмаган уламоий фозил — ҳиди йўқ савлатгул. Жоҳилнинг дўсти, ҳасадчининг роҳати, фирибгарнинг муруввати бўлмайди. Саховатлик зотнинг қозони музда ҳам қайнайди, бўтам! Кўзингизни очиб, феълингизни кенг тутиб яшасангиз, бўтам, иншооллоҳ бировдан кам бўлмайсиз. Қани, қўлингизни очинг, омин!

Бозор Охунд қўлини очиб узоқ дуо қилди. Ўрнидан қўзғалар экан, Машрабнинг елкасига қоқди:

— Боринг, бўтам, яхши ерлардан ато қилсин. Бу хушхабар билан отангизни хурсанд этинг.

Машраб Охунднинг ҳузуридан чиққач, дадасини хурсанд қилгани эмас, бирдан-бир умиди бўлган Эргаш калтани қидириб кетди. Энди астойдил Арзигулнинг кетидан тушмаса, уни топиб, кўнглига қўл солиб кўрмаса бўлмасди. Охунд билан шу дадаси бўладиган бўлса, уни энди тинч қўймайдилар.

Эргаш калта Охунддан дакки еган кунлари бироз ўқиниб, кутилмаган зарбага йўлиққан полвондек ган-

гиб юрди. Бу орада савдодан қайтган отаси Йўлдош бойвачча Охундга учради. Охунднинг кўнгли совға-салом тилаганми, деб инъом юборди. Лекин домла совғани очиб ҳам кўрмади. Пешиндан кейин Машрабни чақириб, совгани қўлига тутди:

— Айтинг, бу совға-саломга лойиқ таҳсил бериш домланинг қўлларидан келмасмиш. Кейин кўнглингиз ранжиб юрармиш, денг. Ҳа, худди шундай денг, бўтам!

Машраб инъомни қайтариб олиб борганда Йўлдош бойвачча ганч билан нақшланган, тоқчаларига рангли бўёқ билан гул солинган меҳмонхонада, етти қават яқандоз-кўрпача устида ниманингдир ҳисоб-китобини қилиб ўтирарди. Машрабни кўриши билан бошини кўтариб саломига алик олди. Қўлтигидаги тугунчани таниди-ю:

— Тушунарли! Мана бундоқ қўяқолинг. Домлангизнинг қоринлари тўйибдими, устлари энди бутун бўлибдими? Жуда яхши! Ортиқчаси сассиқ-кекиртак қилармишми? Жуда яхши. Кўчада қолган давлатим йўқ! — деди дабдурустан.

Машраб рўмолга тугилган совгани уй соҳиби кўрсатган ерга астагина қўйди.

— Кетсам ижозатми?

— Бораверинг, бораверинг! Домлангизга айтингки, бу қилиқларидан жуда миннатдор бўлдик.

Машраб орқаси билан юриб ташқарига чиққанда Эргаш йўгон ва нақшдор устуннинг орқасида ўғри мушукдек пусиб, ранги оқариб турарди. Машрабни кўриши билан бир четга тортди.

— Отам нима деди? Уришиб бердими? Домланг ҳам қизиқ-да, ўқитмаса ҳам совғаларни олиб қолавермайдим! Отам энди менга ҳам, унга ҳам кун бермайди.

Эргаш калта дир-дир титрарди. Гўштдор қўлининг қисқа бармоқлари ҳадеб очилиб-ёпиларди. Икки кўзи отаси ўтирган меҳмонхонада. Бирдан Йўлдош бойваччанинг товуши келиб қолди:

— Эргаш! Ҳо, Эргаш!

Унинг кўзлари ола-кула бўлиб, Машраб билан нардан-бери хайрашди.

— Энди мен ўлдим! — деди отасининг қошига кириш учун у ёқ-бу ёғини тузатар экан.

Машраб кўча-кўйда гўдайиб юрадиган Эргашнинг чумчуқдек кичик тортиб кетганига, овсар кишидек

довдираб қолганига ажабланди. У оёқлари чалишиб борарди!

Эртасига хабар олгани борса, йўқ, жин ҳам урмабди. У яна ўзига келиб қолган, гаплари бурро эди. Кечаси кўрган тушини ҳикоя қилиб бериб, Машрабнинг улкасини узди.

— Отанг қаттиқ хафа қилмадими? — деб сўрашга мажбур бўлди Машраб.

— Кечами? Роса койиди, пўстагимни қоқди. Домланг совға-саломни қайтариб юборганига отам ҳеч чидолмаяпти! Куфри чиқиб ётибди.

— Нуқул «домланг, домланг» дейсан, нима, сени ўқитмаганми? — деди зарда билан Машраб.

— Биз энди озод, Эркин қуш!

— Энди нима қиласан? Бошқа домлада ўқийсанми?

— Ўқиш энди тамом-вассалом. Отам атлас дўкони очиб берармиш. Ўқимаган очидан ўлибдими?

— Қани энди бизнинг ҳам дўкон очиб берадиган азамат отамиз бўлса! Душтини осмонга отиб, ялло қилиб юрардик, — деди Машраб жўрттага ва Эргашнинг қўлтиғига сув уфурди. Эргаш яшнаб кетди:

— Бормисан, ўртоқ! Домлангнинг бўйрасида ўтира-вериб остимдан зах ўтиб кетди. Энди бундоқ кўкракка шамол тегсин. Пул топайлик. А, лаббай! Ҳар дардага даво пул, бўстонларда савти-наво пул. Хунукни чиройлик, қарини ёш кўрсатадиган пул.

Эргаш калтанинг очилиб кетганини Машраб кулгига олди.

— Шунақами?

— Бўлмасам-чи! Бизнинг бобойни кўрдингми, олтмишдан ўтганда ўн етти яшар соҳибжамолни олиб ўтирибди. Пули бўлмаса, шарти кетиб, парти қолган чолга ким ҳам қиз беради! Ўзи ҳам бир қоп пулга тушгандир...

— Ваҳима қилма! — ажабланди Машраб. — Битта тўйга шунча пул керак эканми? — Машрабнинг хаёлига ўзининг бўлажак тўйи келиб чиндан ҳам ваҳимага тушган эди.

— Қанақа гўлсан! Китоб ўқийвериш миянг суйилиб кетибди, тентак. Тўйдан олдинги ҳангома-чи? Қалин пули-чи! Ўртада турганларнинг хизмати-чи! Ишонмайди-я! Бир қоп бўлмаса, бир тўрва кетгандир. Дўстим, пул жуда қудратли куч, тегирмон тошини тескарисига айлантиради. Пул бўлса Арзигулинг қўйингда, — деб кулди у ва қақажон сингисининг гапларини айтиб берди.

Арзигулни ўша тут устида учратган куни Эргашнинг ерга урсанг кўкка сакрайдиган, «минг яшар» қақажон сингиси ҳам бор экан ҳовлида. Эшиқдан қараб жўрттага «Вой, ёш бола-ку!» дегани ўша экан. Ўша кундан бошлаб Арзигулдаги ўзгаришни ҳам бошлаб шу «минг яшар» сезган ва «Ўла, жигарингдан урди-ми?» деб тегишган экан. Содда Арзигул «Билмасам, нуқул ўша бувимникига боргим келаверади» дебди. «Минг яшар» эса хандон солиб кулиб, уни қучоқлаб, ҳазилашиб «Бўпти, тайёрсан! Ошиқи шайдо бўлибсан! Энди нима қилдик?!» дебди. «Энди ошиқни қаёқдан топдик?! У ҳам сени излаб юрган бўлса-я!» деб тегишибди. Ўз ич-этини ўзи еб, берк кўчага кириб қолган кишидек ҳайрон содда Арзигул қип-қизариб, терга ботиб «Бўлди, бўлди, ўз куйганим ўзимга етади, мазах қилма!» деганмиш. Шунда «минг яшар» қулоғига аста «Иложи бор» дебди ва бир четга олиб «ўша йигит» акаси билан Охунда бирга ўқишини пичирлабди. Арзигул «Вой, шунақами» деб йиғлаб юборганмиш. Бу қанақа йиги эканини дугонаси ҳам билмасмиш.

Бу гапларни дўлвор Эргаш кўтариб келдию Машраб чувалган калавасининг учини топиб олгандай шошиб қолди. Энди уни учратишгина, ўша йиги билан жовдираган кўзларига бир боқиш ва юрагини ўқишгина қолган эди.

Ажабо, наҳот бир кўрганда икки томон «шунақа» бўлса! Гаплашиб, юрак ёзишгани ҳам йўқ, фақат тут ҳақида икки оғиз ҳазил-мutoйиба бўлди, холос. Наҳотки, шунинг ўзи икки кўнгилни бир-бирига боғлаш учун кифоя қилса! Қизиқ, бир лаҳза-я! Фақат бир лаҳза!

Бирдан Машрабни шубҳа гирдоби ўраб олди: Эргаш калтанинг навбатдаги ҳазили эмасмикин? Мени мазах қилаётган бўлса-чи! У бунақа қўпол ҳазиллардан тоймайди. Унга кулги бўлса бас.

Машраб иккиланиб қолди ва юрагидаги бу сирни ҳеч кимга ошкор қилмай, таваккал мактабига бормоқчи бўлди.

— Яширма, Машраб, ҳаммасини кўзингдан кўриб турибман. Ҳали менга кўп ишинг тушади! — деб тегишганича қолди Эргаш.

Бу лаҳзада Машрабнинг қулоғи том битган, унинг хаёли буткул бошқа оламда. Арзигул юрган йўлларда, тутли ҳовлида, у ҳали кўрмаган мактаб ва унинг остонаси атрофида эди. У ўзича бир ажойиб паризод яра-

тиб олган, бу паризод уни қаердадир кутиб турарди, унга интизор, баъзан қон йиглаб, баъзан осмонга нола қиларди. Машраб эса, буни билгани ҳолда нуқул галга солади. Шу яхшими? Албатга, ёмон, катта гуноҳ! Наҳот, шундай бир паризод кун бўйи йўлларига ўзини тикиб ўтирса-ю, Машраб гоҳ вақт баҳона, гоҳ яна нимадир баҳона галга солаверса! Йўқ, бу яхшимас. Бугун топади, нима бўлса бўлсин, бугун топади. Дардини аритиб, унинг кўз ёшларини артади. «Қўйинг, Арзигул, йиғламанг, мана ман келдим. Нега йиғлайсиз? Олоҳга шукрона айтинг!» дейди.

Машраб Арзигулнинг шу куни мактабдан қайтар йўлини пойлайвериб кўзлари саргайиб кетди. Кутишнинг бунчалик қийин эканини билмаган экан, ҳар дақиқаси бир соат бўлиб ўтарди, бунинг устига биров келиб «Ҳа, Машраб, бу ерда нима қилиб турибсиз?» деяётганга ўхшайди. Ҳатто кечагина бир газалини куйга солиб айтган ашулачи йигит «Эртага яна бир газал тайёр бўларкан-да, Машрабжон!» деб сирли кулиб ўтиб кетди. Нарироқ бориб, кўрсаткич бармоғини кўтариб таҳдид қилди. Машраб, нима мақсадда тургани сезилиб қолгандай сесканиб кетди.

«Қизиқ, — деди кўнглида Машраб, — кишилар муҳаббат ҳақидаги, ошиқ-маъшуклар ҳақидаги дostonларни севишиб, талашиб-тортишиб ўқишади. Жудоликка йўлиққан ошиқнинг тақдирдан аччиқ-аччиқ йиғлашади, раҳмлари келиб, фалақдан дод солишади. Улар тақдири ва кўз ёши ҳақидаги ашулаларни мароқ билан тинглашади, ашулачиларга офаринлар айтишади, ошиқона газалларни ёдлаб юришади. Лекин ҳаётда эса муҳаббатни айб санашади, севиб қолган қизни беномус, ҳаёси йўқ, беандиша дейишади. Ўз ишқи туфайли, покиза ва бегубор севгиси туфайли сўйилиб кетган, зўрлаб эрга берилган ва бахтсиз қилинган қизлар қанча! Ажабо, нега шунақа? Наҳотки, китоб ва дostonлардаги севги бошқа-ю, ҳаётдаги бошқа! Нега эл-юрт севган севилган қизни таъқиб қилади? Бахтига гов ташлаб, таҳқирлайди? Мана мен жон-дилимдан севган кишимни интизор кутиб турибман. Уни кўришга, у билан суҳбат қилишга мунтазирман. Хўш, бунинг нимаси айб? Нечун кишилар бунга галати қарайдилар? Нечун ваъдалар пинҳон ва чекка-чеккада бўлади? Ахир, бир жиноий иш бўлаётгани йўқ-ку! Наҳотки, камдан-кам одамга насиб қиладиган севги, олижаноб ва улугвор севги шунчалар таҳқирланса, таъна тошлари остида

ётса! Севган ва севилган бечора минг бир андиша ва қўрқув билан яшаса! Юраги талпинса, кўзлари тинса-ю, севгани билан яйраб кўришолмаса! Учрашганда кўзи олазарақ бўлиб, доим хавотирда юрса! Ажабо! Ҳаёт шунчалар галати!

Машраб ана шундай туғёнли фикрлар, мулоҳазалар, андишалар билан боши қотиб, Арзигул ўқийдиган мактабнинг қаршисида, кўчанинг бу бетида, анча олисда турарди. Бирдан мактаб эшиги очилиб, ичкаридан «Зот-зот, домла, озо» деган шовқин-сурон билан ёш-ёш қизлар кўчага отилди. Булар орасида Арзигул йўқ эди. Машрабнинг юраги ҳаприқиб, орқасига тортиб кетди. «Шу ерда ўқийдими, балки мактабда эмасми?» деган фикр хаёлида чарх уриб, кўз олди қоронгилашиб, кўнгли алланечук нохушланди. «Ё бугун келмаганмикин?» деган хаёл билан ўзини босиб турганда бирдан эшикнинг ҳалигина гийқиллаб ёпилган бир табақаси ҳам очилиб, учта қиз кўринди. Шулардан биттаси у интизор бўлиб кутган Арзигул эди! Машраб бу кутилмаган бахтдан эсанкираган кишидек талмовсираб, ўзини қаёққа қўйишини билмай қолди, кўзи аланглади. Ана шунда Арзигул уни кўриб қолди ва қип-қизариб кетди. Биров кўкрагидан итаргандек бир онгина тўхтаб қолди. Шу онда уларнинг мунтазир кўзлари учрашган, ўртадаги масофада муҳаббат шуълалари ловиллаб турарди. Улар бир-бирининг қарашига бардош беролмай, ҳаёданми, хижолатданми кўзларини четга олиб қочдилар.

Машрабдан олдинроқ ўзини тутиб олган Арзигул ўртоқларини тўхтатиб, уларнинг қулоғига нимадир шивирлади. Ўртоқлари уни диққат билан тинглашди-ю, Арзигулни ёлғиз қолдириб, йўлларида давом этдилар. Арзигул эса, сиполик билан ён кўчага бурилди. Уни тушунган Машраб, билмаган кишидек орқасидан эргашди. Арзигулнинг ўртоқларидан бири Машрабга қамти келишганда, ўтиб кетатуриб, «пиқ» этиб кудди, орзини қўли билан тўсиб чопиб кетди. «Ўл, нега қочсан?» деган дугонаси ҳам унинг кетидан чопди. Нарироқ бориб яна орқаларига сирли қараб, бир-бирларини туртиб қўйишди.

Бу маҳалда Машраб Арзигул бурилган кўчага кирган, унинг орқасидан изма-из борарди. Арзигул эса, кетига қарамас, лекин бутун диққати ва хаёли шу ёқда эди. Машрабнинг етиб келишини кутгандек битта-битта қадам ташлаб борарди. Машраб қадамиёни тезлата

бориб, киши йўқ, камқатнов ерда аста салом берди. Қиз лабини астагина қимирлатиб, овозини чиқармасдан алик олди, унинг биринчи сўзи:

— Шу ерда кутасизми? — бўлди.

— Қаерда туришим керак эди? — кулгига олди Машраб. — Мана бундан кейин айтган ерингизда кутаман.

— Вой, бу нима деганингиз?

— Ўзингиз ноқулай ерда турибсан, деяпсиз-ку.

Шу билан гап тамом бўлди, на қиздан, на йигитдан садо чиқарди. Шунда ўқиган китоблару ёд олган газалларидаги сўзлардан биронтаси ҳеч эсига келмаганидан Машраб ҳайрон қолди. Хўш, нега унинг тили тутилиб қолди, нега? Наҳот, шунча вақт энтикиб кутиб, энди учрашганда, ниятига етганда, юрагини очиб қоладиган бир пайтда тили калимага келмас! Чор-ночор деди:

— Ўқишларингиз яхшими, Арзигул?

— Вой, менинг исмимни қаёқдан биласиз?

— Сиз меникани қанақа қилиб билиб олган бўлсангиз, мен ҳам худди шундай... Ё исмингиз бошқами? Меникига ўхшаган иккитами?

— Сизники иккитами? Яна қанақа исмингиз бор?

— Бобораҳим.

— Йўқ, Машраб яхши. Шу билан юраверинг.

— Сизга шуниси маъқул бўлса бўпти, унисини айтмаймиз энди...

— Йўқ, нега! Яна ўзингиз биласиз, «Бобораҳим» газалга тушмасмикан?

Машраб ўзининг газаллар машқ қилиб юришидан Арзигулнинг хабардорлигига ишониб:

— Газал қойдасидан яхши хабарингиз борми? — деди.

— Кўп эмас, озроқ. Кеча отинбибим Мирзо Бобурнинг мусофирлик согинчи ҳақидаги бир газалини ўқиб бердилар. Одамнинг бадани жимирлаб кетди. Олтин тахтада ўтирган, бутун Ҳиндистонни сўраб турган бир подшоҳнинг мусофирликда шунча нолиши, ғам-андуҳи бўлса, ғарибликка тушган йўлсиз бева-бечоранинг аҳволи нима кечаркин? Уйлаб ўйимга етолмадим.

— Мусофирликда бировингиз борми? — қизиқиб сўради Машраб.

— Йўқ, ўзим айтаман-да, — деди Арзигул, лекин хаёлидан Офоқхўжага назир қилингани ўтди.

Кеча отинбиби Бобурнинг ўша газалини ўқибдики, мусофирликнинг алам тўла ташвишлари, ўкинчлари, охири кўринмас согинчлари хаёлидан нари кетмайди. Хаёли-

дан ҳайдашга шундай уринади, ҳаракат қилади, қани қутулас! Баттар босиб келади. Мана ҳозир унинг аламини, изтиробини яна янгилади. Олис, бегона юрт... Нотаниш ва носинашта кишилар... Согинч... Кўз ёши... Ҳаммадан ҳам тутқунлик...

— Мирзо Бобурнинг шоҳлигидан... — деб Машраб фикрини давом эттириши билан бошқа бир даҳшатли оламда кезиб юрган Арзигул овсарга ўхшаб, паришон-хотирлик билан:

— Нима?.. — деди.

Машраб ялт этиб унинг чиройли, қоп-қора кўзларига боқди. Унинг киприклари қуюқ шахло кўзларида қандайдир нотинч ва номаълум ҳаяжон ва ташвиш гаёён қилиб турарди. Машраб ажабланди:

— Тобингиз қочдимми, Арзигул?

Улар Наманган сойига чиққан, соҳил бўйлаб оҳиста боришарди. Одам сийрак. Сой бу ерда ортиқча тўлқин урмас, фақат туя тошлар устидан ҳатлаб ўтолмай, ёнидан айланар, ана шунда оқимлар бир-бирига урилиб, майин товуш чиқарарди.

— Бир ерга ўтирайлик! — деди Арзигул оёқ-қўли бўшашиб бораётган кишидек бир тусда.

— Майли! — деди Машраб ва уни бошлаб, хилватроқ ерга ўтди. Арзигул узоқдан кўзлаб, бошлаб келган тошга ўтиришдан олдин, сойда муздек сувда юзини ювиб олди. Кўнгли ёришиб, бояги ҳаяжонли қарашларида осойишталик пайдо бўлди. Аста келиб, Машраб тайёрлаб турган ёнидаги тошга эмас, бошқа бирига, ундан нарироққа ўтирди. Ердан униб чиқиб, куз салқинида саргайган қандайдир бир гиёҳни юлқиб узиб, бармоқлари узун ва ингичка кафтида ўйнади.

— Гапираверинг, боя нима деяётган эдингиз? — деди Арзигул чиройли кулиб. Унинг садафдек оппоқ, бир текис тишлари порлаб кетди, кулча юзига кулги чиқди. Унинг кулгиси жуда чиройли экан, кулганда дўндиққина юзида кулгич пайдо бўлиб, кўзлари яна ҳам чарақлаб кетар экан. Машраб «ўзидан ҳам кулгиси чиройли экан» деб кўнглидан ўтказди. Арзигул ўзини жуда эркин, эндигина учрашган йигит олдида ўтирган қиздай эмас, балки кўпдан бери таниш ва синашта бўлган кишининг навбатдаги мулоқотида бўлаётгандек тутарди. Машраб унинг шаддодлигини, шўхлигини, кескинлигини боя илк кўрган ондаёқ сезган эди, бўлмаса, энди учрашган кишига даб-дурустдан «Шу ерда кутасизми?» дермиди! Қиз бола учун бу жуда катта журъат эди!

«Чиндан ҳам бу чийратма» деб кўнглидан ўтказган Машраб сўрашга мажбур бўлди:

— Бошингиз айландими?

— Бошимнинг мурвати қаттиқ, айланмайди, — деди Арзигул шўхлик билан, — кейин айтиб бераман. Бу узун достон.

— Бир куни маза қилиб эшитар эканмиз-да! — деб ичидан қувонди Машраб. У яна бир учрашувга ваъда олган ошиқдек хурсанд эди.

— Эшитамиз... — деди хуш ёқмагандек Арзигул ва жонланиб қўшди, — бояги гапингизни айтинг.

— Мирзо Бобурнинг шоҳлигидан шоирлиги улуг, демоқчи эдим, — деди Машраб, — мана шоҳлиги ўтди-кетди, шоирлиги ҳамон эл-юрт тилида достон.

— Мен билмайман, газаллари кўпми? Бизга отинбиби доим ўқийвермайдилар. Кеча Худо ярақаб ўқиб қолдилар. Китоблари орасидан чиқиб қолдимиз?!

— Бобурнинг жуда ажойиб газаллари кўп. Тилининг соддалигини, ўйноқчилигини айтмайсизми? Тойчоқдай ўйноқлаб туради, чашманинг сувидек тиниқ. Ўтирганини тургизиб, турганини юргизиб юборади.

— Юрганини эса, чопқиллатади, денг! — луқма ташлади оппоқ садаф тишларини кўрсатиб, кўзлари ёниб Арзигул.

— Эҳтимол! Кеча отинбибингиз ўқиганларида сиз чопиб кетмадингизми?

— Чопиб кетгандирманки, сизнинг олдингизга келиб қолдим!

— Шундайми, — деди табассум билан очилиб Машраб ва Арзигулнинг қошига бориб, олдига тушиб турган иккита сочидан биттасини аста ушламоқчи бўлган эди. Арзигул ундан олдинроқ олиб, орқасига ташлади:

— Бу сичқоннинг думидай калта бўлмай қолгур ликиллаб олдимга тушаверади. Жойида турса-ку бўлади. Сиз ҳам яхши йигит бўлиб жойингизда ўтиринг!

— Борди-ю, шу ёнингизга ўтиргим келаётган бўлсачи!

— Бу ерга сигмайсиз. Ўзим зўрга ўтирибман.

— Фёлингизни кенг қилсангиз ҳали яна икки киши сигади.

— Вой, икки кишини нима қиламан! — деди бирдан Арзигул ва бу эҳтиётсиз сўзидан ўзи уялиб, қизариб кетди.

— Бўлмаса, мен битта ўзим ёлғиз ўтира қолай! —

деган Машраб бутун вужуди симдай қизиб, қиздан аста сўраган бўлиб, ёнига тикилди, — мана, сиздим-қўйдим.

Лекин Арзигул ёнига бегона йигитнинг ўтирганиданми ёки чиндан ҳам ҳарсанг тош кичиклик қилиб қолдим, ирғиб туриб кетди.

— Сизсиз менга бу ернинг кераги йўқ, Арзигул! — деган Машраб ўтирган еридан туриб қизнинг рўпарасига қамти келди. Нечундир Арзигулнинг яна икки ўрим сочи шиддат билан бўртиб чиққан тўшининг устида иккита қора илондек тўлганиб турарди. Тўдасидан ажралган бу ўрим соч соҳибаси айтгандай, «сичқоннинг думидай калта эмас», яхшигина узун, бунинг устига лосдай қоп-қора ва қалин эди. «Ҳа, қув қиз, атайин шундай деган экансан-а» деб кўнглидан ўтказган Машраб, унинг сарвдай самбит қоматига, қоматини яна ҳам очиб, белини хипча қилиб турган тўқ қизил духоба нимчасига, узун бўз кўйлагига қараб қолган эди. Унинг кўзига қиз оламда танҳо, тенги йўқ меҳрибон бўлиб кўринди. Ўша куни, тутли ҳовлида чала кўрган экан, мана энди уни расо кўрди. Битта қиз бўлса шунчалик бўлар-да!

— Сизда Бобурнинг ўша газали борми? — деб Машрабнинг хаёлини бўлди Арзигул, — кўчириб беринг.

— Сизга керак экан, топамиз, ернинг остида бўлса ҳам топамиз, Арзигул. Сиз илтимос қиласиз-у, бажо келтирмаймизми! Шахсан ўзингизга айтилганини ҳам топамиз.

— Йўғ-е!

— Мана, сизнинг ўзингизга багишлангани! — Машраб завққа тўлган, журъати тез йигитларга хос чаққонлик ва таваккал қилиб чўнтагидан турт букланган қоғоз олди. — Ўқиб берайми?

— Майли!

— Йўқ, уйда ўзингиз ўқиб оласиз! — Шу ерга келганда Машрабнинг журъати етмади. Қатини очган қоғозни яна буклади. — Уялдим!

— Кимдан?

— Сиздан-да! Ким бор бу ерда сиздан бошқа!

— Қани бўлмаса, менга беринг, ўзим ўқийман, — деди қиз бармоқлари узун қўлларини узатиб. Машраб газални унга тутар экан таъкидлади:

— Бераман. Лекин бу ерда ўқимайсиз. Уйда...

— Майли!

Машраб қоғозни узатди. Арзигул буклоғлиқ қоғоз-

ни очмоқчи бўлган эди, Машраб унга ташланиб, қизнинг бугдойранг билакларидан ушлади. Ушлади-ю, бутун вужудига нур таралгандек бўлди, майин бир ором руҳини қамраб олди. Кўзлар кўзларга қадалди, узоқ тикилиб қолди. Иккаласининг кўзларида ҳам ҳаётнинг энг тотли онларида бўладиган мамнунлик ва самимият барқ урди, умид тўлқинлари жавлон урар, онлар завқ-шавқ бахш этиб, елиб ўтарди.

— Майли, ўқимайман, кўлимни қўйиб юборинг. Қўлингиз қаттиқ экан, — деди Арзигул ўзини орқага ташлаб.

— Кўлим қаттиқ бўлгани билан кўнглим юмшоқ.

— Билмадим, — деди «ҳали шунақами?» деган маънода Арзигул кўзини сузиб.

— Ишонинг! — қатъий деди Машраб.

— Ишонмасам-чи?

— Зорим бор, зўрим йўқ.

— Хафа бўлманг, ишонаман. Тошдек қаттиқ юракдан газал оқадими?

Севгилисининг бундай илиқ гапидан эриб кетган Машраб деди:

— Сиз яхши кўриб қолган Бобурдан битта газал ўқиб берайми?

— Қани эди!

— Лекин шартим бор: кўлингиздаги газални уйингизда ўқиганингизда ёқмаса орқамдан кулмайсиз. Кейин юзимга солмайсиз!

— Шуми шартингиз?

— Шу!

— Бўпти. Қани, Бобурдан ўқинг.

Машраб газални хаёлидан ўтказиб олаётгандек бир оз сукутга чўмди. Кейин ўқиди, бутун ҳунари ва муҳаббати билан ўқиди, ҳар бир сўзни дона-дона қилиб, яширин маъноси бору уни ҳам бўрттириб чиқармоқчи бўлиб, қондаси билан ўқиди. Ўқиб бўлгач, охириги икки сатрни алоҳида таъкидлаб, яна такрорлади:

Муяссар бўлмаса бошимни қўймоқлик оёгинга,
Бошимни олиб, эй Бобур, оёқ етгунча кетгаймен...

Бу икки сатр билан Машраб ўзининг Арзигулга бўлган муносабатини билдирмоқчи бўлгани ошкор кўриниб турарди. Буни пайқаган Арзигул мийиғида маъноли кулиб, бошини қуйи солди. Бу имо-ишора Машраб учун етарли эди. У ўз тадбиридан мамнун бўлиб, гапни яна Бобурнинг ўзига бурди:

— Бобурнинг яна битта китоби бор, «Бобурнома» деган. Домламнинг кутубхонасидан олиб, икки кунда ўқиб чиқдим. Бошидан кечирганларини ёзади. Ҳа, ростданам Бобур ҳақида бир афсонанамо ҳақиқат бор. Бобурга она юртидан иккита қовун келтирадилар. Биттасини атрофидаги катта-кичikka карчлаб бериб, биттасини ўзига олиб қолади. Бир неча кунгача бир тилим-бир тилим ўзи еб юради. «Интизор юртимнинг нафаси, боғ-роғларнинг атри келиб турибди», деб пўчоғини ҳидлайди, кўзларига суртади.

— Бечора! Подшоҳ одам-а? — деди Арзигулнинг раҳми келиб.

— Ўзи подшоҳ бўлгани билан юраги шоир-да! — деди Машраб шоир сўзига алоҳида урғу бериб. Бу билан «мен ҳам шоирман, менинг ҳам юрагимда ардоқласа бўладиган ҳислар бор» деган маънони сездирмоқчи эди. Арзигул фаҳмлади шекилли тегишди:

— Шоирларнинг юраги шунақа бўладими?

— Шубҳаланмаслигингиз мумкин! — деди Машраб «менинг севишимга шак келтирманг» деган маънони чиқармоқчи бўлиб.

Арзигул иргиб ўрнидан турди:

— Ҳой, инсофингиз борми, вақт алламаҳал бўлиб кетди-ку. Уйдагиларга нима дейман?

— Машраб деган йигит тутиб қолди, дейсиз-да!

— Олинг-а! Анави кишини қаранг? Мен кетдим, — деди Арзигул ва хилватдан чиқди, йўргалаб қолди.

— Яна бирпас ўтиринг, — ёлворди Машраб.

— Болнинг ози ширин!

— Энди қачон учрашамиз, Арзигул? — деди висолга тўймаган кўзлари порлаб Машраб.

Арзигул ўша шўхлигида жавоб қилди:

— Қизил қор ёққанда!

VI

ҚАЙҒУ ВА ҲИЖРОН

Арзигул уйига қанақа қилиб келганини билмади. Бахтига уйда отаси йўқ экан, онасига юмшоққина салом бериб, хонага ўтди. Жилдини қозикча илиб, Машраб «уйингизда ўқийсиз» деб берган буклоғлиқ қоғозга ёпишди. Эшикдан онасининг:

— Шу вақтгача қаёқда қолдинг? — деган овози келди. Арзигул бепарволарча:

— Отинбининг уйларини супуриб-сидириб бердик. Кирларини ювдик, — деганича қоғозга кўз югуртирди. Кўз югуртирди-ю, деразадан келиб қараб турган онасини ҳам кўрмади, унинг «у қоғоз нима?» дегани қулоғига ҳам кирмади. У шу заҳоти бошқа бир илоҳий оламга, хаёл қилмаган ва бу оламнинг борлигини билмаган бир руҳий чаманга сайр қилиб кетганди.

Қоғозга Машраб қора сиёҳда чиройли қилиб бир газал ёзган эди, хат жуда чиройли, ҳар сатри чўғ бўлиб қизнинг қалбига тукилар, вужудига ҳаяжон тўла титроқ бўлиб таралар эди. Қиз ўз кўзларига ишонмас, кўзлари сатрлар устида қайта-қайта югурарди! Бу унинг ўзига, унинг шахсига аталиб ёзилган, йигит қалбининг баёни ва изҳори муҳаббати эди. Газал шундай бошланарди ва ўша тутли ҳовлини Арзигулнинг кўз олдига ялт этиб келтирарди:

Ушал кун сенга, эй шўхи ситамгар, ошно бўлдим,
Жамолингни кўрай деб, орзу бирлан адо бўлдим.

Қаландарвор ҳажрингдан навою нолалар қилдим,
Сени дарди гамингдан, эй пари пайкар, адо бўлдим.

Муҳаббат ўти куйдирди юрак-бағримни, эй Машраб,
Куюб кул бўлди жисмим, нес бўлдим, зери по бўлдим!

Газал охирлагунчаёқ Арзигулни нечундир безгак титроғи босиб, бутун баданини тер қоплади. Қаерда турганини унутди. Димоғи куйиб, кўзига ёш қалқиди. Бу бечора ошиқ йигитга раҳм ёшими ёки уни шу кўйларга солганидан хижолатми?! — шу онда англаб бўлмас эди. «Ушал кун» тутхўрликка борган бувисининг каталақдайгина ҳовлисини яна хаёлига келтирди. Ана Арзигул тутнинг устида. Пастда у! Бирдан кўзига оловдек иссиқ кўринган йигит! Унинг чўгдек кўзлари ёнади. Арзигул ҳеч қачон ва ҳеч қаерда эшитмаган ёқимли овози билан «Тутингиз ширин экан. Сиз қанча қоқсангиз ҳаммасини еганим бўлсин!» дейди. Арзигул шошиб қолди, тутдан ўзини отди. Шу-шу хаёлида галаён қилиб, ҳар эсига тушганда юраги ҳаприқиб юрган эди. Мана бугун йўлини пойлаб чиқибди. Учрашдилар. Арзигул у бошлаган йўлга ювош кўзичоқдай кетаверди. Кимсиз? Нима ишингиз бор менда демади. Дейишга мадори етмади. Эски та-

нишлардек, синашта киши билан навбатдаги учрашувга келгандай ёнида бора берди. Хилватга ўтди, тўйиб суҳбатлашди. Ўйлаб ўйида, ухлаб тушида кўрмаган бир шоир йигит унга атаб газал ёзибди, бағри гирён, кўзи бирён бўлиб газал битибди. Газал битишнинг ўзи бўладими? Юрак-бағри ўртаниб, дарди тўфон урмаса, димоғи куйиб, кўнгли орзиқмаса газал келадими? Ҳар байтидан поклик ва самимият барқ уриб турибди.

Арзигул дунёда энг меҳрибон кишисини топгандек энтикиб кетди. Хаёли чувалди. Уни шунчалар ташвишга солиб қўйганидан ўкинди. Бечора! Уни деб балки неча кунлаб ухламагандир, балки кунда йўлига илҳақ бўлгану учратолмай қайтиб кетгандир. Бу бўлса беҳабару бепарво. Тўғри, анави куни узоқдан бир кўрди, унга ўхшатди. Қалби бир қалқигандек бўлса ҳам, кўриши беришга журъат этолмади. Қизлик ҳаёси билан ўзини ундан олиб қочди, «балки у эмасдир» деган эди. Машраб эса, уни пайқамади. Балки ўшанда учрашганда дардини кўзидан ўқиган бўларди, уни бунчалик куйдирмасди.

Арзигулнинг Машрабга раҳми келди. Бу меҳрибонлик чин севгининг элчиси эканидан ҳали ўзининг ҳам хабари йўқ эди. Бир вақт қалбига бундоқ қулоқ солса, кимнидир соғинади, кимгадир интилади. Бу интилгани ва соғингани ҳалигина кўриб келган тимқора жоду кўзлари жовдираб турган, хушбичим, хуштабиат, хушфеъл ўша Машраб эканини сезиб қолди-ю, бу олам кўзига ҳам ёришиб, ҳам ваҳима тўла чоҳ бўлиб кўринди. Наҳот, уни шунчалик севиб қолди. Ҳалигина кўриб келди, наҳот, яна энтикиб соғинса! Хаёли бетўхтов қанотланди. Уни илк кўрган бувисиники, ҳалигина кўришиб келган камқатнов кўча, ўша харсанг тош, ўша сой қирғоғига қанотланади. Уни кўргиси, унинг бир огиз сўзини, фақат бир огиз сўзини, жилла бўлмаса, мана шу олов газалнинг бирон сатрини ўз огзидан эшитса! Ҳеч бўлмаганда бир онгина, фақат бир онгина қошида турса. Туришни лозим топмаса, майли, қошидан ўзига хос бир сиполик билан қалбини ларзага соладиган ўша қараш билан чақмоқдек ўтиб кетсин. Шу онда, шу соғинчида шунга ҳам шукр қилади. Газал, ошиқ йигитнинг қиёфасини жуда ўзгача, бир тусда қиз кўзи олдига келтирарди. У бояғи Машрабга ўхшамас, бошқача, жуда ўзгача, сўзлари ҳам ўзгача, ҳатто туриши сал

ўзгача бўлиб хаёлида гавдаланарди. Чиндан шу газални у ёзганми?

Арзигул саргайиб кетган қоғозга кўндаланг қилиб ёзилган олов газалга яна кўз югуртирди. Энди газални қайта ўқий туриб, уни кўргандек бўлди, бутун вужуди билан ёниб, бу ёниш нечундир хўрлигини келтирди. Димоғи ачишиб келиб, интизор кўзларига ёш қалқди. Бу муҳаббат ёши, кутилмаган ердан балқиган бахт ёши эди. Бу ёшда ҳам ёниқ умид-орзу билан шукроналик, ҳам қандайдир ваҳима бор эди. Бу ваҳима устун келиб, юрагини гижимлаётгандек бўлди-ю, қўлидаги қоғозни кимдандир аста яширди, атрофга аланглаб қаради. Барибир у ер эмас, осмонда, бошқа оламда оёғи ерга тегмай учиб юрарди. Хаёл тизимчалари унинг оёқ-қўлинигина эмас, фикри-ўйини чандиб ташлаган эди.

Арзигул қанақа қилиб кўчага чиқиб қолганини билмади. Кўзи ҳеч кимни кўрмайди, ўтиб бораётган кишилар бамисоли жонсиз соялар, уларнинг кўзи йўқ, тили йўқ — ҳеч нарсени кўрмайди ва унга ҳеч нарса демайди. Арзигулнинг интизор кўзлари кимнидир изларди. Лекин у излаган одам кўринмас, шу атрофда юрганга ўхшарди, ҳатто товуши келаётганга ўхшарди-ю, ўзи кўринмасди. Гуё анави йўгон бақатеракнинг орқасида уни зимдан кузатиб турибди. Йўқ, у ерда эмас, анови йўл узра чодирини ёйган улкан толнинг панасида. Ҳа, ўша ерда! Йўқ, у ерда ҳам эмас, у худди тунов куни бир кўриниш берган хиёбонда газал ёзиб ўтирибди. Унга атаб газал ёзаяпти, ёниб-куйиб дардини газалга соляпти. Шунинг учун уни кўрмаяпти. Уни қидириб чиққан-у, тополмаганидан аламини газалга соляпти, бутун фикри-хаёли газалда-ю, кўз олдида мен турибман. Мени кўз олдида келтириб, лекин дийдоримга етолмасдан ичида фарёд уриб, қалби ўртаниб газал тўқияпти. Бундай пайтларда у тепасига келган одамни ҳатто кўрмаса керак, ҳатто эшитмаса керак. Шунақа пайтда шунча сўз қаёқдан келаркин-а! Қанақа қилиб газалга айланаркин? Қизиқ, бу ҳам бир мўъжиза! Бўлмаса шеърхон кишилар қанча, газалга шайдо бўлиб юрганлар қанча, барибир газал ёзолмайдилар, шунча қилсин уддалолмайдилар. Битта у, ўша қоши қоп-қора, кўзлари йирик, ҳаммадан ақлли ва чиройли йигит ёза олади. Ёзганда ҳам бутун вужуди билан куйиб, қойил қилиб ёзади. «Жамолингни кўрай деб, орзу бирлан адо бўлдим» деб самимий айтади. Бу Оллоҳ берган инъом, ҳаммада бўлавермас!

Арзигул ҳардамхаёл кимсадек ўз ўйи билан бўлиб, атрофни айланиб чиқди. У излаган Машраб, уни мадҳ этган шоир ҳеч ерда йўқ эди. Бундоқ қараб турса, узоқдан кимдир «ўша» бўлиб кўринади, лекин яқин келгач, бошқа бўлиб чиқади. Ана шунда унинг аҳволини кўрсангиз! Гуё Машраб узоқдан ўзи бўлиб кўринади-ю, уни куйдириш ниятида яқин келгач, бошқа тусга кириб олади, уни баттар куйдираётганга, бир ўтдан олиб бошқа ўтга солаётганга ўхшайди!

Арзигулни ҳозиргина уйғонган кечки шаббода ҳушёр тортирдими ёки ўзининг телбанамо иш тутаётганини идрок этиб қолдими, ариқ ёқасига қараб юрди. Унинг сувида юзини пишиб-пишиб ювди. Бошидан дуррасининг бир учини тортиб артинди. Муздай сувдан кўзи чарақлаб очилди, фикри тиниқ тортиди, бағри совигандек енгил нафас олди. Тиниқиб ухлаб турган кишидек тетикланиб, бир иш билан кўчага чиққан одамдек уйга кириб келди.

— Ҳа, қизим, қаёқларда юрибсан? Чиқиб кетганингни ҳам билмай қолибмиз! — деб қарши олди онаси ва қизининг турқи-атворида қандайдир ўзгариш борлигини сезса-да, бу ўзгаришнинг нимадан бўлиши мумкинлигини хаёлига келтиролмади. Чиндан ҳам қизи алланимадан куйиб-ёнган, ҳаяжонланган, ўкинган кўринди-ю, юзларининг қизиқ-бўртиб туриши, кўзларининг хаёлчан порлаши уни чўчитиб юборди:

— Соғмисан, қизим? Йигладингми?

— Нега йиглайман, онажон? Кўчада хазон куйдиришаётган экан, тутуни кўзимга кирди.

— Ҳа, ундай бўлса майли-я! — деди содда она бечора ва бир четда ётган супургини қўлига олди. — Ишқилиб, тинч бўлсанг бўлди, қизим. Ўқишингга тўғри бориб, тўғри кел!

Бу сўнгги жумла Арзигулни чўчитиб юборди. Гуё онасининг ҳамма гапдан хабари бор-у, оналик меҳри билан юзига солмасдан фақат сездириб қўйяпти, қизини инсофга чақиряпти.

Арзигул бошини кўтариб онасига қаради, унинг хошуш кўзларига, ой-куни яқинлашиб қолган қорнига қаради. Йўқ, онаси хотиржам, Арзигул шубҳа қиладиган бирон-бир ҳис-ҳаяжон кўринмайди, шунчаки айтганга ўхшайди. Шундай бўлиб чиққанидан хурсанд бўлган Арзигул югуриб бориб онасининг қўлидан чўлтоқ супургини олди:

— Қўйинг, ўзим супураман. Бу супуришингизда ҳаммаёқни чанг-тўзон босиб кетади.

— Бўлмаса, сал сув сеп! Шундоққина ҳовли юзини чалиб олақолай деб эдим, — дея супургини қизига тутди ва ўзи ошхонага ўтиб кетди.

Арзигул нечундир челақда эмас, ўзи новча, жўмраги ингичка, гулдор мис обдастада ҳовлининг уёғидан-буёғига чизиқ ташлаб сув сепди. Сув селгишини пойлаб, уйга ўтиб газални бир четга яшириб чиқди. «Дада-сининг қўлига тушса борми, терисини тирик шилади! Қанақа дадаси борки!..»

Арзигул ҳеч нарса қилмаган ва билмаган кишидек ҳафсала билан ҳовлини супурди. Унинг хаёлига газал қўшиқ бўлиб келарди. Беихтиёр лабига хиргойи чиқди, шу хиргойининг оҳангида шошмасдан, тозалаб супурарди. Ерга қапишиб қолган япроқни ёки ўтнинг чала юлинган илдизиними, нимаики, супургига чиқмаса қўли билан олиб ташлаб, ўрнини оёғи билан босиб, текислаб борарди. Бу ишларни унинг қўлигина қилар, хаёли эса, ҳамон Машрабда, боя учрашган ерда, қолаверса ҳозиргина яшириб чиққан, ҳар сатри қалбига чўғ булиб тўкилган газалда эди. Бир маҳал бундоқ қараса, ўпкаси тўлиб, кўзига ёш қўйилиб келяпти. Ҳовлида, онасининг қошида, ҳали замон дадасининг эшикдан кириб келиб қолишидан беҳабардек ўзига эрк бериб қўйибди. Бирдан у бепарволигини англади-ю, ўзини зўрлаб бошқа нарсаларни ўйлай бошлади. Барибир булар рангсиз соялардек дарров йўқолиб, яна ўрнини «Ўша» босиб келарди...

Арзигулнинг кечқурунги овқатда иштаҳаси бўлмади. Кечаси ёмон ухлади. Алламбало тушлар кўрди: чакалакзорларда юрибдим-ей, осмонда қўлини қанотдек қоқиб учадими-ей! Шулар орасида Машрабга ўхшаган биров кўрингандек бўлади-ю, яхши фаҳмлаб олгунча уйғониб кетади. Алла-маҳалгача уйқуси қочди. Кўзи илинса, яна шунақа тушлар...

Хуллас, гангигансимон бўлиб, боши оғир тортиб уйғонди. Масчитга чиқиб кетган отаси қайтгунча қумгон остига ўт қалади. Кечаси билан ҳовлига тушган япроқларни супургининг учи билан илиб-илиб, бир ерга тўплади. Супага жой тайёрлади. Пиёлаларни ариқ бўйида лой билан ишқалаб ювиб, супанинг бир четига қўйди, устига оппоқ сочиқ ёпди.

Нечундир бугун гафлат босиб ухлаб қолган онаси қорнини дўшпайтириб уйдан чиқиб келди. Ой-куни

яқинлашган сари, бу гал негадир хавотирда. Алламбало тушлар кўради. Ўнгида ҳам туш кўраётгандек хаёлга кетиб қолади, нечундир баъзан-баъзан юраги орқасига тортиб кетади. «Ишқилиб яхшилиқка кўринсин» деб тасалли беради. Бундан олдинги боласи бир ойга етмай нобуд бўлган, ундан олдингиси эса, энди «дада»га тили келганда ҳовлидан ўтадиган ариқнинг ҳовузчасига тушиб, ҳалок бўлган эди. Эр-хотиннинг бутун умиди дунёга келадиган шу болада. Отанинг нияти ўгил, она бечорага эса барибир, омон-эсон қутулиб олса бас! Ота икки гапнинг бирида:

— Ўгил туг! — деб дағдага қилади. — Менга чироқчи керак.

— Қиз одаммасми? — хўрлиги келиб кўзига ёш олади она. Унинг кўзига жони кўриняпти-ку, эри бўлса ўгил-қизлигини ажратади! Эркак зотида инсоф бўлмас экан-да. «Олдин омон-эсон қутул!» дегин, кейин ўгилни гапир. Йўқ, ўласанми-қоласанми, бу билан иши йўқ, унга ўгил бўлса, бас!

— Қиз ҳам одам-ку, лекин ўгилнинг йўли бошқа, хотин. Қўлингдан ишингни олади, сендан кейин уйингда чирогингни ёқиб, дуойи фотиҳа қилиб ўтиради. Қиз бола нима, — ҳазилга айлантирмоқчи бўлди ота, — бир қуш, қанот чиқаради, учди-кетди. Бозорга олиб чиқсанг ўтгиз иккита тиши бор деб биров бир чақага олмайди. Ўгил-чи! О, ўгил!

Бу гап болани (қизми, ўгилми) тўққиз ой қорнида кўтариб, тўлғоқнинг ўлимга тенг, не-не азобларига бардош берадиган онанинг жон-жонидан ўтиб кетади, шунда ҳам чидайди! Бундай гапларни ундан олдин ўтган, кетма-кет қиз туққан ёки ўғли турмаган оналар кўп эшитганлар, бу ҳам эшитади. Малол келса, алам қилса ҳам чидайди, аччиқ-аччиқ йиглаб, ўкинса ҳам чидайди. Эркак зоти шунақа, ўгилни ортиқ кўради, орзу-умидини унга боғлайди, ярашадиган кийимларни унга олиб келади. Сал улғайди, елкасига миндириб гузарга олиб чиқади. Қиз нима, бировнинг хасми, улғайди биттаси олади-кетади...

Бир маҳал иккита иссиқ нонни қўлтигига қисиб, оппоқ саллали, уйғур башара отаси кириб келди. Ҳовлини чиннидай қилиб тозалаб, чой тайёрлаб турган қизини кўриб, мақтади:

— Баракалла, она қизим!

— Қизим қўлимдан ишимни олиб қолди, дадаси, — деб кериди қумгондан чой дамлаётган онаси ҳомила-

дорлик доғи босган юзини йилтилатиб. Отанинг бу гапи бечора она учун катта мукофот эди!

Бу гапнинг тагида бошқа гап ётарди. Қиздан олдинги икки боласи нобуд бўлди. Отанинг тенгқурлари, улфатлари боласини елкасига миндириб, кўча бошига олиб чиқадиган бўлганда бу ҳовлидан бола йигиси келмайди. Не-не умидлар билан қилинган қурбонлик, жўжа кучоқлатиб ўқитишлар, Шоҳимардон ширимга аталган жонлик, турли-гуман хайри-худоийлар наф бермади. Биров «ҳовлингни сот, файзи йўқ экан» деди. Биров яна алланима деди. Ана шунда Наманганнинг баобрў муллеси, Офоқхўжанинг содиқ муриди Бозор Охунд фарзанд доғида бош ургани жой тополмай юрган отани бир куни, жума намозидан кейин аста ёнига чақирди ва шундай маслаҳат берди:

— Бу барчаси Парвардигори оламнинг иродаси, унинг лутфи карамига тараф йўқ. Жабрига чидамоқ, жудосига сабр қилмоқ биз осий бандаларининг бурчи. На чора! Ўзи шунини лозим кўрибди, чидаймиз! Энди сизга бир маслаҳат, иним, бу нолиш, надоматни тарк этинг. Яхши ният билан эндиги фарзандингизни Оллоҳ таолонинг севимли бандаси Офоқхўжа ширим ҳазратларига назир қилинг. Шояд, бу ишингиз лутфи-карами беқиёс Худога манзур бўлса-ю, кетма-кет фарзандлар берса ва умрини боқий қилса! Ҳеч гапмас, бизга оғир, Худо таолонинг Ўзига энгил.

Бу маслаҳат отанинг куйиб турган ярасига малҳам бўлди-ю, сал ўтмасдан шу қиз, Арзигул туғилди. Гарчанд Охунднинг маслаҳатини таъкидлаб хотинига айтмаган бўлса ҳам, гап орасида сездирган эди. Аммо қизнинг ширин тили чиқиб, суюкли бўлгани сари ота уни бегона эшикка элиб ташлашга кўзи қиймади. Кундан-кун янги-янги қилиғи билан ота-онанинг меҳрини чулғаб бораётган қизни ҳар кўрганда отанинг юраги бир ачишиб, қизнинг олдида гуноҳкордек уни бағрига босар, бошини силаб эркаларди, чиройли кийимликлар олиб келиб берарди. Сўнг ўғил болага ўхшатиб этик кийгизди, етаклаб гузарга олиб чиқди. Баққолдан обакидандонми, яхши сузма қуртми олиб берди. Бозор кунлари унга атаб пашмак ҳолвалар, дўланалар, «чайнамай шиминг»лар, ҳуштаклар олиб келди. Бўш пайти қўлидан қўймади. Қизи тушкур ўзи ҳам жуда қақилдоқ, зийрак ва «билимдон» эди, катталарга ўхшаб гапирарди, отаси бозордан келгунча қизиқ-қизиқ гаплар топиб кўярди.

Бир куни ажиб воқеа бўлиб ўтди. У пайтда Арзигул кўрқиб нималигини билмайдиган пайт эди. Боққа чиқибди. Меҳмонлар билан бўлиб, қизининг олдига «ичиб ўтир» деб бир пиёлада қатиқ қўйиб кетган она бир айланиб келса, қизнинг қўлида илон, унинг томоғидан хиппа бўғиб олган, бошини қатиққа тикиб ялаб ўтирибди. Она додлаб юборди. Фарёдга етиб келган ота қизининг қўлидан икки қарич келадиган илонни аранг ажратиб олди. Ҳамма ҳаяжон-ҳайратда-ю, қиз илонни бермайман деб унга ёпишар, илон думини жилпанглатарди. Ана шунда ота «Ўғил бўлиб туғиладиган экан-у, қиз бўлиб қолибди» деб унинг юрагига қойил қолган, «илонбоз қизим», «лашкарбоши бўладиган қизим» деб мақтаниб юрди. Олдинига қизининг тақдирига ичида йиғлаган она, отанинг бу меҳрибонликларини кўриб «Худога шукр, ниятидан қайтди, эсидан чиқди» деб ўйлади. Унга қўшилиб ортиқчароқ эркалади, ювди-таради, емаганини едириб, киймаганини кийдириб катта қилди. Лекин... Лекин бу орада дунёга келган икки фарзанд (иккаласи ҳам ўғил эди) нобуд бўлгач, отанинг қалбига армон тоши чўкди: «Ваъда қилган назиримни бермаганим учун Оллоҳнинг қаҳри келди» деди. Иккала боланинг бевақт ўлимини шундан кўрди. Бу ҳақда она бечорага неча марта айтиб, қон йиғлатди. Кундан кун улғайиб, кўркига кўрк, ақлига ақл қўшилиб бораётган қизидан меҳри совиди, унга ўтайдан баттар тўнг муомала қиладиган бўлди. Энди бутун умиди мана шу туғиладиган болада. Баъзан хаёлини васваса босиб келганда «Уни тезроқ Офоқхўжа ширимга топширсак бўлармиди, болага касри урмасмиди», деб кўнглидан ўтказди. Лекин хотинига оғиз очгани ботинмайди. Ой-куни яқин, айтишни лозим топмайди. «Омон-эсон қутулсин-чи, кейин...» дейди.

Буларнинг ҳаммасини сезиб юрган она учун отанинг эшикдан кириб келиб, қизига ширин муомалада бўлиши ва олқишлаб қўйиши, хира бўлиб турган кўнгли ойнасини ярқиратиб юборди. Эрининг сўзига «қизим қўлимдан ишимни олиб қолди, дадаси», деб ҳушомадомуз сўз қотиши «Энди у ноҳўя аҳдингиздан қайтингиз, кўрдингизми, қандай чаққон қизимиз бор», деган маънони ҳам аниқларди.

Бунини ота ҳам тушунди, мийиғида кулиб, гап чалгитди:

— Она-бола икковингнинг қовоғинг керккан, кечаси билан йиғладиларингми?

Арзигул сири очилиб қолгандек кўзини олиб қочди, бошини қуйи туширди, она жавоб қайтарди:

— Нега йиғлар эканмиз, Худога шукр, соғмиз, саломатмиз, яхши умидлар билан кечқурун бисмиллоҳ айтиб ёстиққа бош қўйиб, эрталаб омон-эсон турдик.

Ота бўш келмади:

— Йўқ, сеникини-ку сабаби ошкор. Лекин қизинг нега йиғлайди?

Она ялт этиб қизига қаради. Чиндан ҳам унинг қовоқлари йиғлаган кишиникига ўхшар, мижжаларида қизил аломатлар бор эди. Она ўз кўзларига ишонмагандек, қизини ўзига қаратди.

— Қани, менга қара-чи, қизим!

Арзигул қип-қизариб бошини кўтарди.

— Ҳа, тинчликми? — яна сўроққа тутди она. Чиндан ҳам қизининг кечаси йиғлагани ошкор эди.

— Кечаги тутунданми, кечаси билан кўзим ачишиб чиқди, — деди Арзигул ўзини оқлаб. Яхши кайфиятдаги ота бунга парво қилмади.

— Ҳа, нодон қизим, кўзингга тутун киргунча турдингми, ўт-кет!

Арзигул ҳеч нарса деёлмай қолди. Чор-ночор:

— Ойи, чойингиз совиб қолмадимми? — деб онасининг олдидаги пиёлага қўл узатди.

Ота ҳайратдан бир қошини учирди: ўзи нима гап?

Шу куннинг эртаси Арзигул яна Машраб билан учрашди, бу гал гадоёй топмас яширин ерни суҳбат макони тутишди. Арзигул гапни «Сал бўлса дадамнинг қўлига тушай дедим»дан бошлади.

— Йўғ-е! — деб ажабланди Машраб.

— Ишонаверинг! — деди қиз, кейин эркаланиш оҳангини берди. — Ҳаммасига сиз айбдор, газалингиз айбдор. Шунақа газал ёзасизми, кечаси билан йиғлаб чиқдим.

— Нега йиғлайсиз энди?

— Билмасам. Нуқул йиғлагим келаверди, йиғладим.

— Ёстиқ жилди ҳам ҳали ҳўл денг!

— Мен рост гап айтсам, бу киши ҳазилга оладилар. Биров ўламан деса, бу киши кулади...

— Нега сиз ўларкансизу мен кулар эканман. Иккимиз қўшмозор бўламиз.

Арзигулнинг хаёлига ҳаётда ўлим борлиги, бу ўлим кишиларни бир-биридан жудо қилиши тушди-ю, бирдан ўзини ўнглаб олди:

— Қўйинг, ўлманг, отангизнинг битта ўғли экансиз.

— Сизга майлими? Анойини қаранг! — деди Машраб.

— Меникининг йўли бошқа. Мен қиз боламан.

— Қиз бола одаммасми?

— Одам-ку, лекин дадамлар «аёлдан пайгамбар чиқмаган» дейдилар. Хотин кишидан, жила бўлмаса, сўфи чиқиб, қайси масчитни обод қилибди, деб куладилар.

— Пайгамбар чиқмаган бўлса, ана шу пайгамбарларни аёллар туққан!

Бу кутилмаган жавобдан ҳайратда қолган Арзигул ялт этиб Машрабга қаради.

— Бу гапларни қаёқдан биласиз, Машраб ака? — деб қиз эркаланди.

Унинг қўлларини кафтига олиб ўтирган Машраб, секин тортди. Кўнгли эриб турган Арзигул самбит гулнинг новдасидек беозор эгилиб келди. Сўнг бирдан ўзини тортиб деди:

— Мени йўқотиб қўйсангиз ажабмас!

— Нима? Қаёққа кетяпсиз?

— Қаёққалигини ўзим ҳам билмайман, — деди-ю, у ёғини айтмади. Рост айтгиси келиб турса-да, айтмади. Айтсаёқ йиғлаб юборадиган бир алпозга тушиб борарди.

VII

ТАҚДИР ЁЗУҒИ

Омади қочганнинг челагига қудуқдан сув ўрнига балчиқ чиқади.

Машраб ўзида йўқ беҳад хурсанд эди. Арзигул билан учрашиб, ҳар учрашув завқи-шавқини газалга солиб, ип кийса ҳам ипак кийгандек қувониб юрган эди, бир куни Бозор Охунд болалардан ажратиб қорихонага чақириб қолди. Машраб торгиниброқ кириб борса, Охунд юзи тўла мамнун табассум, бошида салласиз узунчоқ оппоқ тақя, (шу узун тақя туфайли серсоқол юзи чўзилиб кетганга ўхшарди) одатдаги ерида чордона қуриб ўтирибди. Олдида катта китоб, ўқилган бети очилганича турибди. У Машрабга «Келинг, бўтам!» деб жой кўрсатди-да, китобнинг орасига хатчўп солиб ёпди. Ёнига қўйиш олдидан кўзига суртиб, ўпиб қўйди.

Охунд Машрабни куттириб, илҳақ қилмади.

— Бўтам, — деди салмоқлаб, — менинг сизга бери-

шим мумкин бўлган илму маърифатим ниҳоясига етди. Неки илкимда бўлса, сиздан дариг тутмадим. Иншооллоҳ, эзгу кунларингизга шафиқ бўлгай! Кўнглингизда илм иштиғи бўлса, Бухорой шарифгами, Боғдод муборакками, Қашқарга, ҳазрати пирим Офоқхўжа ҳузурларигами ихтиёр этгайсиз. Аҳли мўмин сиздек заковатли, иқтидорли йигитга доим муҳтож. Мен шуни сизга маслаҳат кўрардим-ку, бузрукворингиздан жиндай андишам бор.

— У киши йўқ демагайлар, устод! — деди Машраб.

— Йўқ, йўқ, бўтам. Мен бу ишга журъат этолмагайман. Тунов кўнги суҳбатимизда сездимки, падари бузрукворингизнинг ниятлари бошқа.

Машраб тушунмади.

— Яъни, тақсир?

— У киши сизни уйлантирмоқчилар, — деди Охунд табассум билан ва юз-кўзини мамнуният шуъласига тўлдириб, — бу ҳам фарзанди мўминнинг зарур вази-фаси, кўзи очигида фарзандларини уйлантирмоқ ёки эрга бермоқ ота-онанинг Худой таоло олдидаги шарафли бурчи. Отангиз бу бурчларини ўтамоқчи эканлар, сизни таҳсилга юбориш баҳонаси билан менинг монеъ бўлишим одобдан эмас. Аввало отангизни рози қилинг. Ота рози — Оллоҳ рози, бўтам.

Машраб бундай далиллар олдида миқ этолмай қолди, бошини қуйи эгди. Унинг хаёлига уйланиш сўзи билан баробар Арзигул келган, у эса, «Хўш нега индамайсиз? Ёки менга кўнглингиз йўқми? Ҳамма ваъдаларингиз ёлгонми?» дегандек кўзига қараб турарди. Машраб дош беролмади. «Йўқ, нега шубҳа қиласан, эркам. Дунёда сендан бошқа менинг кимим бор! Сен мен учун, мен сен учун яратилганмиз. Тақдирнинг ҳукми шу!» деган фикр кўнглидан елдек ўтди-ю, табиати ёришди. Шу вақт:

— Бўтам, — деди унинг хаёлини бузиб Охунд, — мен сизга яна бир маслаҳатли иш топиб қўйдим.

— Қўлогим сизда, устод.

— Агар ихтиёр этсангиз, розилингиз бўлса, шу ерда, шу кунжақда қолинг. Ҳамсуҳбатим бўлиб юргайсиз.

Машраб севикли устодининг нимага ишора қилаётганини фаҳмлаб етмай, сўрашга мажбур бўлди:

— Яъни?..

— Ниятим шулки, мана шу ҳужра сизга. Истаган фурсатингизда келинг, китоб мутолаа қилинг. Наза-

римда, анча-мунча ашъор битдингиз, тартибга солинг. Менинг ҳам сизга озми-кўпми хизматим, илтимосларим бўлгай. Баъзи бир улуг зотларнинг ноёб китобларидан нусха кўчиргайсиз. Бир томони савоб, бир томони толиби илм топилса, инъом этгайсиз. Ахир, савобатли эл, илм қадрини билган инсон хизматингизни қуруқ қўймайди. Иншооллоҳ ҳуснихатсиз, фаҳмимда хаттотликдан сал бўлса ҳам таълим беролдик, шекилли.

Шу сўз ила Охунднинг лабига мамнунлик нишониси бўлиб кулги ёйилди. Бу ифтихор табассуми Машрабга ҳам юқди.

— Шубҳага ўрин йўқ, тақсир. Миннатдорлигимни изҳор этишдан ожизман. Бу қарзингизни қачон узурмен деган ташвишу андишадамен, кеча-кундуз, устод!

— Ўғлим! — деди ўпкаси тўлиб, димоғи ачиб келган Охунд. — Бу сўзларингиздан бошим осмонга етди. Лекин билиб қўйинг, таълиму илм қарзга берилмайди. Бу озми-кўпми билими бор банди мўминнинг Оллоҳ таоло олдидаги, ислом бандаси олдидаги қутлуг бурчи. Бас, шундай экан, мен фалончига фалон илм бердим деб керилмоқ куфр! Ўзингизга аён, бўтам, мен шу ёшга келиб, масчит-мадраса солдирмадим, азиз-авлиёлар шавқи-шукуҳига мақбара бино қилмадим, Макка мукаррамага азият чекиб бориб, пайгамбаримиз босган хоки-туфроқларни кўзимга суртмадим. Қўлимиздан келгани ёлғиз сизга ўхшаган беш-ўнтага оқ-қорани танитмоқ, ҳақ йўлини кўрсатмоқ бўлди. Шунга ҳам ҳар кеча-кундуз Парвардигори оламнинг Ўзига беҳад шукроналик ўқиймен. Илмим бор, деб керилиб юра-берганимда Оллоҳнинг даргоҳи мукаррамасига не билан борардим? Берган билимимга розиман, бўтам!

Шу кундан бошлаб, Машраб эркин қуш бўлди. Аммо Охунд уни бир дақиқа бекор қўймаз эди. Кимлардандир китоб олиб келиб, нусха кўчиртирди, ўзидаги китоблардан нусха олдириб, кимларгадир совға қилди. Яна китоблар, қўлёзмалар топиб келди. Буюк ифтихор ва шукуҳ билан Машрабнинг қўлига тутар экан:

— Сизнинг ҳуснихатлигингиз, қолаверса, шу ишга журъат этганингиз кўп яхши бўлди-да, бўтам. Ўзимда йўқ китобларнинг нусхаларига эга бўлдим. Иншооллоҳ, савобдан сиз ҳам бебаҳра бўлмагайсиз. Ариқни бир киши қазийди, минг киши сув ичади. Савобга дохил бўляпсиз, бўтам! — деб мамнун ва масрур бўларди у. Машрабнинг бу машаққатли хизматини наза-

ридан қочирмас ва қуруқ қўймас, гоҳ ақча, гоҳ кийим-кечаклик билан сийлаб турарди, узундан-узун дуо қиларди.

Бир куни нариги хонага чиқиб кетган Охунд кўзларига суртиб қалин чарм муқовалик китоб кўтариб чиқди. Кўзлари мамнуният билан чақнаб, китобни Машрабга тутар экан, тарихини таъкидлади:

— Йигитлигимда отам раҳматликка илтимос қилиб, Боғдоддан келган бир муллага кўчиртириб олган эдим. Энди сизга бўлсин.

— Жуда табаррук экан-ку, тақсир, қандоқ бўлди?

Машрабнинг ийманиб қолганини кўрган Охунд дарров чорасини топди:

— Кўнглингиз хотиржам бўлсин. Мен мингдан-минг розиман. Сиздек шоирнинг мулкида ҳазрат Навоийнинг китоблари бўлмаслиги номақбул, бўтам. Китоб энди соҳибини топяпти. Бемалол олаверинг. Мабодо кўнглингизга фикр келиб «Устодни мен нима билан хушнуд этгум?» десангиз бир илтимос: ўз газалларингиздан бир дафтар тузиб беринг. Хонамнинг безаги бўлиб турсин, токи меҳмонларга кўрсатиб фахрланиб юрғаймен!

Бозор Охунддек устоднинг бу ҳиммат ва саховатидан кейин, унинг газалларига шунча ихлос қўйиб, уйда сақлашга ният билдириши Машрабни шошириб қўйди, кўз олдидан ёришиб, қувонч ва фахрланиш ичидан тўлқин уриб келди.

— Жоним билан, устод! — деди Машраб қўлини кўксига қўйиб.

— Агар малол келмаса! — деди Охунд мийигида кулимсираб. Унинг мийигини қоплаган қора ва қалин соқоллари ўзгача бир ранг ва салобат билан Машрабнинг назаридан ўтди. Шу вақтгача анча олисда бўлиб кўринган, унинг хатти-ҳаракатларидан чўчинқираб, ўзини олиб қочиброқ юрган Машрабга бу улғувор, фикри равон, хокисор одам жуда яқин келиб қолгандек, унинг қаторидан жой олиб, манглайини силаб, бахт тилаб, йўлга солиб тургандек бўлди. Китоб инъом қилган чоқда шошинқирагани ҳам гап бўлмай, энди эсанкираб қолди, вужудини ҳаяжон тери босди. Титраганнамо товуш билан жавоб айтди:

— Нега малол келсин, устод! Билъакс, камина учун улуг эҳтиром. Лекин битикларимни бунчалик улғулаб, дафтар шаклида кўрмоқчи экансиз, бу менинг хаёлимга келмаган шараф! Жоним билан адо этурмен!

Ана шу кунларда Машрабнинг холаси дағдага билан келиб қолди. Эшиқдан кириши билан карнайини тортди:

— Хўш, айт, нима мурдаонг бор? Қачонгача сургайсан тўй жавобини? Ё домлангнинг бир мурдаоси борми — нега сени йўлга солмайди?

— Домлам билан гаплашганман — у киши рози.

— Хўш, бўлмаса нега галга соласан?

— Галга солаётганим йўқ-ку, холажон...

Хола оғзидагини оғзида, бўғзидагини бўғзида қолдириб юлиб кетди:

— Галга солмаганинг шуми? Сенга оғиз очганимдан бери уйланганлар битта болалик бўлди?

Машрабнинг ичини бир нима тилиб ўтди ва индамай эшикка қараб юрди. Арзигулни тополмаётгани, йўқотиб қўйгани камдай...

Неча гал эшиги тагидан, мактабининг олдидан ўтди. Арзигул осмонга учгандек ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ эди. Энди нима қилди? У тентирай-тентирай ахийри дўсти Эргаш калтага учрамоқчи бўлди. У девонаи понсодга икки оғиз ширин сўз қилса, синглиси орқали билиб берармикин?

Машраб минг бир ҳаё билан Эргашнинг тепалик кўчасига бурилса, унинг ўзи қаршисидан келяпти. Шундай. Касал тузаламан деса, табиб ўз оёғи билан эшиқдан кириб келади. Машраб йўқотган матоҳини топиб олган одамдек қувониб кетди. Кўнгли ёришиб, қаршисига қараб бораверди. Кўчада ҳеч ким йўқ. Кеч кузнинг салқин шамоли кўча супуради. Йўл ёқасидаги дарахтлар япроқларини тўкиб, ихчам тортиб қолган. Чанг ётган. Бундан беш-ўн кун олдинги илиқ ҳавода алданган ариқ бўйидаги гиёҳлар кўм-кўк ниш уриб, энди нима қилишини билмагандек дириллаб турибди, шафқат кутгандек хийра осмонга термулади. Қуёш эса, тафтидан тушган, саргимтил бўзга ўралгандек осмондан аримайдиган исқирт булутлар орқасидан аранг кўринади — на ялиги бор, на ёруги!

Чуст дўпписи чеккасига сурилган Эргаш калта Машрабни кўриши билан очилиб кетди. Улар анчадан бери кўришмаган эди. Эргаш калта чор-пахил бўлиб ёнига семирибди, бит кўзлари яна йилтиллаб, бўйи қисқа тортганга ўхшаб кетибди. Устидан янги либос, талабалик йилларининг нуқси қарашларидан кўтарилган, иши юришиб кетган кишилардек ўзга ҳаяжон, ўзгача завқ-шавқ.

Машраб у яқин келиши билан бўзахўрликдан келаетганини билди, умид косаси чил-чил синди: бу маҳалда ундан гап сўраб бўлармиди!

Эргаш калта эса узоқдан кўрган ондагидек такасалтанг юриш қилиб, оғзининг танобини қочириб келлаберди.

— Ҳа, шоир! Арзигул қалай? Йўқотиб қўйибсан, бу қандоқ бўлди. Йигит ҳам қўлидан кабутарини олдириб қўядими? Йигитнинг ёнида мана бундан бўлса, севганини биров ўғирламайди, — Эргаш калта беқасам чопонининг барини шиддат билан орқасига қайириб, садаф сопли, қинларига кумуш қуббачалар ёпиштирилган ханжарни кўрсатди. — Кўрдингми, исфахоний. Пўлати асил, тошни кесади. Арзигулни тополмаяпсанми? Тополмайсан! У олисда! Ит эмган отаси суҳсурдай қизини Офоқхўжага элтиб ташлабди. Назр эмиш! Худо олдидаги бурчи эмиш!

— Нима деяпсан ўзи, Эргаш? Менга қара! — деди Машраб кўзларидан олов сачраб. Унинг вужудини совуқ тер босган эди.

— Ҳали хабаринг йўқми? Димоғинг китобнинг чангидан бошқа нарсани айирмайди шекилли. Арзигул кетди! Учиб кетди! — Осмонни кўрсатди Эргаш калта бармоқларини ёзиб.

— Қаёққа?

— Қашқарга! Бир ҳафта, йўқ, икки ҳафтача бўлди. Кечаси дадаси қайтиб келибдимиш. «Худога шукр, қарзимдан қутулдим» деб юрганмиш!

— Шу чин гапми?

— Худо урсин! Нима ёмонлик қилибсанки, сени алдайман?!

Машрабнинг кўз олди қоронгилашиб, тиззаларидан мадор кетди. Тақдирнинг шундай ёзуқлари бор эканми ҳали? — деб пичирлади ич-эти қақшаб.

